

Židovi u Hrvatskom zagorju¹

Ljiljana Dobrovšak

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

SAŽETAK: U radu se piše o židovskim obiteljima koje su živjele u Ivancu, Klanjcu, Krapini, Pregradi, Zlataru i Stubici i njihovoj okolini. Na temelju arhivske građe, periodike i objavljenih radova prati se njihovo doseljavanje i njihov život do njihova potpunog nestanka.

KLjučne riječi: Židovi; Hrvatsko zagorje; Stubica; Ivanec; Krapina; Pregrada; Zlatar; Holokaust

Uvod

Dosadašnja historiografija nije dovoljno posvetila pozornosti istraživanju povijesti Židova koji su živjeli na prostoru Hrvatskoga zagorja. Najviše radova, iako ni njih nema previše, objavljeno je o Židovima u Varaždinu, što je i logično budući da je tamo osnovana jedna od prvih židovskih općina u Hrvatskoj, a ujedno su u Varaždi-

¹ Više o pojmu Hrvatsko zagorje vidi u: *Enciklopedija Hrvatskoga zagorja*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2017., str. 305–313; 879–880; Suzana Jagić, »Hrvatsko zagorje – prostor i historijsko-geografska obilježja«, *Kaj*, 2015., br. 5–6, str. 81–94. Hrvatsko je zagorje zemljopisno-povijesna regija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj čije prirodne granice idu od rijeke Sutle na zapadu, Maceljskog gorja i Varaždinsko-topličkoga gorja na sjeveru, preko Kalnika i Medvednice na istoku i jugoistoku, a na jugozapadu se prirodnom granicom može smatrati rijeka Sava. Dugo je područje Hrvatskoga zagorja bilo podijeljeno između Varaždinske i Zagrebačke županije. Nakon što je 1790. godine obnovljen županijski sustav, veći dio Hrvatskoga zagorja bio je sve do 1922. u sastavu obnovljene Varaždinske županije, a manji dio Zagrebačke županije. Do 1848. Varaždinska se županija dijelila na Gornjozagorski, Donjozagorski i Donjopoljski sudsko-upravni kotar, a od 1874. do 1886. na Krapinsko-topličku, Varaždinsku i Zlatarsku podžupaniju, kojoj su iz Zagrebačke županije priključene općine Bedenica, Marija Bistrica te Gornja i Donja Stubica. Spomenute četiri općine vraćene su 1886. Zagrebačkoj županiji, a umjesto njih iz Križevačke županije pridružene su općine Breznica (Hum Sveti Martin), Gornja Rijeka, Novi Marof, Ludbreg, Mali Bukovec, Đelekovac, Koprivnički Ivanec i Rasinja. Varaždinska županija ukinuta je 1922. podjelom Kraljevine SHS na oblasti, a obnovljena je potkraj 1992. kada je uveden novi ustroj u RH. Varaždinska županija se krajem XIX. stoljeća dijelila na ove kotareve Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin i Zlatar. U sklopu Zagrebačke županije do 1874. nalazio se stubički kotar koji je tada s općinama Marija Bistrica te Gornja i Donja Stubica priključen Zlatarskoj podžupaniji Varaždinske županije. Stubički kotar vraćen je Zagrebačkoj županiji 1886. te se u njoj zadržao do njezina ukidanja 1922. godine.

nu i po broju prednjačili Židovi.² Što se tiče ostalih mjesta u Hrvatskom zagorju i prisutnosti Židova u njima, objavljeno je tek nekoliko radova i to uglavnom onih u kojima se piše o zadnjim židovskim obiteljima koje su nestale u Holokaustu.³ Razlozi neistraživanja su mnogobrojni, od činjenice da su po selima i mjestima Hrvatskoga zagorja živjele tek jedna do dvije obitelji, do nedostatka građe, ali i gubitka sjećanja o njima, stoga je ovaj članak tek prvi korak u istraživanju povijesti Židova u Hrvatskom zagorju. Predavanja na tu temu autorica članka održala je u Oroslavju 2011.⁴ i Čakovcu 2012. godine⁵ te ih za potrebe *Studije lexicographice* proširila. Rad se temelji na istraživanju objavljenih radova, postojeće arhivske građe, statističkih ljetopisa, periodike i objavljenih memoara. U radu naglasak je na Židovima koji su živjeli na užem području Hrvatskoga zagorja, u mjestima: Ivancu, Klanjcu, Krapini, Pregradi, Zlataru i Stubici, te u njihovoj okolici (do 1921. godine taj je prostor bio podijeljen između Varaždinske i Zagrebačke županije, a danas su ta mjesta u sklopu Krapinsko-zagorske, Varaždinske i Zagrebačke županije). Kako su Židovi iz navedenih mjesta spadali pod židovsku općinu u Varaždinu, autorica se djelomično dotiče i povijesti Židova u Varaždinu, iako njihovu povijest ne obrađuje detaljno. Budući da se povijest Židova u Hrvatskom zagorju do sredine XIX. stoljeća može pratiti samo kroz povijest Židova u Varaždinu, autorica donosi neke podatke o Židovima u Varaždinu, kako bi se dobila cjelovitija slika doseljavanja Židova u Hrvatsko zagorje.⁶ Isto tako, u radu se ne govori o Židovima u Ludbregu o kojima postoji monografija i mnogobrojni radovi.⁷

² Rudolf Horvat, »Židovi u Varaždinu god. 1689«, *Hrvatska Prosvjeta*, 1914; Gustav Piasek, »Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu«, *Novi Omanut*, 1995., br. 11; Magdalena Lončarić, Vid Lončarić, »Židovi u Varaždinu«, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998; Magdalena Lončarić, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin 2003; Magdalena Lončarić, »Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu«, u: M. Šicel, S. Kaštela (ur.), *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209–2009.*, Varaždin 2009.

³ Marija Kantoci, »Prilog povijesti Židova u Hrvatskom zagorju tijekom Drugog svjetskog rata«, *Hrvatsko zagorje*, 2008., br. 3–4; Danica Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, *Hrvatsko zagorje*, 2011., br. 1–4, str. 297–310; Filip Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. Opredjeljivanja, borbe, žrtve*, Zagreb 2012; Paul Schreiner, *Spašeni iz Zagreba, Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014; Ljiljana Dobrovšak, »Židovi u Krapini«, *Ruah Hadaša*, lipanj, br. 35, Zagreb 2016., str. 13–15.

⁴ Oroslavje, 31. ožujak 2011., 3. sastanak Stručnog vijeća učitelja povijesti osnovnih škola Krapinsko-zagorske županije u Oroslavju, tema »Povijest Židova u Hrvatskoj i Hrvatskom zagorju«

⁵ *I. regionalni seminar o ljudskim pravima »Edukacija o Holokaustu«*, Čakovec, Hrvatska, 25. do 27. svibnja 2012., izlaganje pod naslovom »Židovi u Hrvatskom zagorju«

⁶ Vidi bilješku 2 i tamo popis literature o Židovima u Varaždinu.

⁷ Milivoj Dretar, »Tragom nestale židovske zajednice«, *Historia Varasdiensis*, 1, Varaždin 2011., str. 195–213; Isti, *Židovi u ludbreškom kraju, povijesno-demografski prilozi*, Ludbreg 2011; Isti, »Povijest doseljavanja Židova u ludbreški kraj«, *Ha-Kol*, 102, 2007., str. 36; Isti, »Povijest ludbreške židovske zajednice«, *Podravski zbornik*, br. 30, Koprivnica 2009., str. 119–132; Isti, »Josip Leopold Deutsch, posljednji

Prve vijesti o Židovima na prostoru sjeverne Hrvatske

Prvi židovski doseljenici spominju se na prostoru sjeverne Hrvatske već u XVII. stoljeću. Prema neslužbenim izvorima, prvo ih nalazimo u Podravini, još u vrijeme osmanske vladavine, i to u selu Drnju, gdje se u XIX. stoljeću obavljala razmjena zarobljenika, a istodobno je tu bio smješten i trgovački raštel.⁸ Mjesto u kojem su zabilježeni prvi Židovi bilo je trgovište Legrad, o čemu svjedoče planovi Legrada iz 1670. i 1671. Giovannija Giuseppea Spalla u kojima je ucrtano židovsko naselje »Juden Statt« koje se razvilo izvan utvrđenoga dijela grada. Pretpostavlja se da su tu stanovali članovi židovske zajednice.⁹ Nekoliko godina kasnije, 1676. u popisu davatelja poreza za Legrad, navodi se da se porez skupljao i od Židova, čiju prisutnost i naseljenost u Legradu potvrđuju i kanonske vizitacije iz 1698. godine.¹⁰ Za ranija stoljeća imamo vrlo malo izvora koji svjedoče o njihovoj prisutnosti a i njih treba promatrati vrlo kritički. Tako se u radu Magdalene Lončarić, objavljenom 2009. godine, navodi da se u prvom popisu varaždinskih građana iz 1520. nalazi stanovnik po imenu *Jacobus Isak*, za kojega autorica, na temelju njegova imena i prezimena, pretpostavlja da je židovskoga porijekla.¹¹ Budući da drugi podatci ne postoje, vrlo teško je na temelju samo imena ili prezimena pretpostaviti je li netko Židov ili ne, ali uzmemo li tu pretpostavku kao točnu, to je prvi podatak o prisutnosti Židova u sjevernoj Hrvatskoj u XVI. stoljeću. Izvora o prisutnosti Židova na tom području prije XVI. stoljeća gotovo da i nema, s iznimkom pojave nekih toponima koju su se zadržali čak i do danas.

---

ludbreški rabin«, *Ha-Kol*, 114, Zagreb 2010., str. 28–29; Isti, »Udio Židova u gospodarstvu ludbreškog kraja«, *Ha-Kol*, 105, Zagreb 2008., str. 33–35; Isti, »Pljačka ludbreških Židova«, *Ha-Kol*, 108, Zagreb 2009., str. 37–39; Isti, »Spašavanje židovske djece u Ludbregu«, *Ha-Kol*, 111, Zagreb 2009., str. 44–45; Isti, »Holokaust u Ludbregu«, *Ha-Kol*, 110, Zagreb 2009., str. 31–33; Isti, »Život nakon smrti«, *Ha-kol*, 113, Zagreb 2010., str. 30–31.

⁸ Ljiljana Dobrovšak, »Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća«, *Podravina*, br. 6., 2004., str. 24; Hrvoje Petrić, »Vom Handel im alten Koprivnica (17.–19. Jh)«, *Podravina*, br. 2., 2002., str. 99–114; Isti, *Koprivnica u 17. stoljeću*, Samobor 2005., str. 261. Drnje je u osmansko vrijeme bilo trgovački raštel, u kojem su se na Đurđevo razmjenjivali zarobljenici, pa je očito da su tu prebivali u prošlosti židovski trgovci, jer se čak i danas jedan dio ulice zove Židovaroš. Prema H. Petriću, najvjerojatnije se radi o getu, koji je postojao istodobno i u Legradu još u XVII. stoljeću.

⁹ Mirela Slukan-Altić, »Legrad – grad na sutoku rijeka i između država«, *Podravski zbornik*, sv. 28., 2002., str. 115; Miroslav Klemm, »Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju«, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, sv. 1, 1986., str. 193–202.

¹⁰ *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica* (dalje MZO), ur. Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, V/I. kötet 1096.-1700., Budapest 1959., str. 401–402; Lj. Dobrovšak, »Židovi i njihov utjecaj«, str. 24; H. Petrić, »Vom Halden im alten Koprivnica«, str. 109–110; H. Petrić, *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba* (zbornik radova), Zagreb 2004., str. 67–68.

¹¹ Magdalena Lončarić, »Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu«, u: M. Šicel, S. Kaštela (ur.), *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209–2009*, Varaždin 2009., str. 267–276.

Primjerice na prostoru Hrvatskoga zagorja susrećemo toponime kao što su *Judenstadt*, *Židovina*, *Židovske grabe* i *Židovnjak*. Židovnjak je mjesto kraj Bedekovčine, u kotaru Zlatar-Krapina, *Židovski grad* je predio u Krapinskoj Podgori, *Židovina-grad* pripada gradu Zlataru i katastarskoj općini Belec, a *Židovske grabe* nalaze se na Ivanščici nedaleko Očure.¹² Prema povjesničaru Stjepanu Ortneru (1869–1935), koji se oslanja na radove povjesničara i isusovca Andrije Blaškovića (1726–1797), ta su mjesta dobila ime još u rimsko doba, jer »naš narod sebi predstavlja sve za židovsko, što je pretkršćansko, dakle pogansko«.¹³ Arheolog Krešimir Filipec navodi da je toponim *Židovina* pučki naziv grada, vjerojatno potaknut činjenicom da je grad bio u vlasništvu ivanovaca koji su se nastanili u Palestini, dakle židovskoj zemlji, i koje su mještani zvali jednostavno Židovima.¹⁴ Ruski povjesničar Maren Mihajlovič Freidenberg u svojoj knjizi o Židovima na Balkanu navodi da prve podatke o toponimima koji u sebi sadržavaju izraz *Juden* (*Judenburg*, *Judenhof* i *Judendorf*) nalazi tek u dokumentima iz XII. st., i to na području današnje Slovenije i Austrije (Koruška, Štajerska i Kranjska). Gotovo sva mjesta tih naziva nastala su u slabo naseljenim područjima, ali na iznimno dobru položaju i na raskrižjima trgovačkih putova. Nastanak tih toponima na ovim prostorima povezan je s posljedicama protjerivanja Židova iz Rajnske oblasti, koji su se uslijed progona od XI. do XV. st. selili prema habsburškim zemljama, a nakon pogoršavanja njihova položaja i u tim zemljama u XV. su se stoljeću selili dalje prema Moravskoj, Poljskoj i tadašnjoj Galiciji.¹⁵ Budući da je u razdoblju od XII. do XIV. st. zabilježeno dosta podataka o boravku i postojanju Židova u hrvatskom susjedstvu (Celovcu, Mariboru, Ptuju, Radgoni, Celju i drugdje),¹⁶ te da se ti toponimi ne spominju u Slavoniji, autorica ovoga teksta smatra da je ipak riječ o boravku ili povremenoj prisutnosti Židova na ovim prostorima, no zbog nedostatka izvora iz ranijih razdoblja ne znamo puno o njima. Uz te toponime, Židovi se spominju na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru u dokumentima tek u XIV. i XV. stoljeću. Prema izvorima iz srednjega vijeka, Židovi su naseljavali u Hr-

¹² Krešimir Filipec, »Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici«, *Opuscula Archaeologica, Radovi arheološkog zavoda*, 2000., sv. 23–24, str. 353–354.

¹³ Stjepan Ortner, *Povijest gradine i trgovišta Krapina*, Zagreb 1899., str. 60–61.

¹⁴ Krešimir Filipec, »Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici«, str. 356.

¹⁵ Maren Freidenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb 2000., str. 128–129.

¹⁶ Lavoslav Šik, »O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji«, *Jevrejski almanah*, 1925–1926., Vršac 1926., str. 98; M. Freidenberg, *Židovi na Balkanu*, str. 128–151; Maja Toš, »Judje na Štajerskem do druge svetovne vojne«, u: Irena Šumi, Hannah Starman (ur.), *Slovenski Judje, Zgodovina in Holokaust*, Maribor 2012., str. 29–30; Jože Mlinarič, »Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496.«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 71(2000) 1–2, str. 9–48. Dio slovenskih povjesničara prve vijesti o Židovima u Sloveniji datiraju u XII. st. Prema njima Židovi su prvo došli u Korušku te su do kraja XII. st. postojale zajednice u Beljaku, Brežah, Velikovcu, Gradcu i Judenburgu, možda u Ptuju i Čedadu. Potom se u XIII. st. šire na Štajersku: 1261. pojavljuju se u Gradcu, 1274. i 1296. u Mariboru, 1286. u Ptuju, 1338. u Radgoni/Radkersburg, 1374. u Slovenskoj Bistrici, 1340. u Celju i 1352. u Ormožu.

vatsko-Ugarskom Kraljevstvu 37 mjesta, od čega 11 slobodnih kraljevskih gradova, sedam biskupskih gradova i 19 gradića koji su se nalazili usred vlastelinskih imanja. Među tim gradovima spominje se i slobodni kraljevski grad Gradec,¹⁷ u kojem su prvi Židovi u izvorima spomenuti 1355. godine.¹⁸ U srednjovjekovnim izvorima iz povijesti Gradeca govori se i o povezanosti zagrebačkih židovskih trgovaca sa židovskim trgovcima u Štajerskoj, pa ne bi bilo čudno da su i u Hrvatskoj postojala takva mjesta prikladna za lokalnu tranzitnu trgovinu u kojima su trgovačke karavane mogle odmoriti, nahraniti ili zamijeniti konje u vlasništvu židovskih trgovaca. Možemo još spomenuti da se u Zagrebu, u jednom od sudskih spisa (2. II. 1456) spominje Židov Isaac de Sthubbicza,¹⁹ za kojega možemo pretpostaviti da dolazi iz Stubice, međutim i taj podatak moramo promatrati kritički. Svi ti podatci ipak upućuju na činjenicu da su Židovi boravili i trgovali na ovim prostorima i prije XVIII. st., iako se nisu smjeli naseliti. Zabranu naseljavanja izglasao je Ugarski sabor 1526. godine, kada je nakon poraza na Mohačkom polju donio niz odluka kojima je prvo ograničio trgovačku djelatnost Židova, a potom protjerao sve Židove iz dijela Kraljevstva koji nisu osvojili Osmanlije. Odluke Ugarskoga sabora o protjerivanju nikada nisu u potpunosti provedene, o čemu svjedoči stalna prisutnost židovskih trgovaca, pa i u Hrvatskoj.²⁰

Doseljavanje Židova u Varaždin i okolicu

Unatoč raznim ograničenjima i zabrani naseljavanja, preko Podravine, ali i drugih dijelova, krajem XVII. st. Židovi su se spustili u sjeverne dijelove Hrvatske, odnosno na prostor današnjega Hrvatskoga zagorja kako bi se bavili trgovinom. Podatak o prisutnosti Židova u Varaždinu nalazimo već 80-ih godina XVII. st. u zapisu zaključka Hrvatskoga sabora iz 1689. u kojem hrvatski staleži opominju Varaždinsku varošku općinu jer dopušta Židovima naseljavanje i gradnju kuća u Varaždinskoj

¹⁷ Teodor Grüner, »Prisutnost Židova u Panonskoj nizini u starom i srednjem vijeku«, *Novi Omanut*, br. 1, 1993., str. 8–9; Janko Barlé, »Još nekoliko priloga k povijesti Židova u Hrvatskoj«, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonskog dalmatinskog zemaljskog arhiva*, br. XI, Zagreb 1909., str. 124–131; Vladimir Bedenko, »Domus judaeorum u srednjovjekovnom Zagrebu«, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., str. 59–68; Ivo Goldstein, »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Zagreb 1994., str. 293–304; M. Frejdenberg, *Židovi na Balkanu*, str. 184.

¹⁸ M. Frejdenberg, *Židovi na Balkanu*, str. 184; V. Bedenko, »Domus judaeorum u srednjovjekovnom Zagrebu«, str. 59; I. Goldstein, »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, str. 293–303.

¹⁹ Ljubomir Kosier, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije – Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd-Zagreb 1936., str. 45.

²⁰ Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.–1873.)* (neobjavljena doktorska disertacija), Zagreb 2007., str. 20–21.

varoši.²¹ Boravak Židova u Varaždinu nije dugo trajao jer već 1729. godine Ugarski sabor, na poticaj Hrvatskoga sabora, donosi zakonski članak 19. kojim zabranjuje Židovima stalno naseljavanje u zemljama hrvatskoga kraljevstva.²² Kako je članak branio Židovima stalno naseljavanje, ali ne i »privremeni boravak« i trgovinu, kroz cijelo XVIII. st. u dokumentima se spominju židovski trgovci u Varaždinskoj županiji.²³ Osim u Županiji, usprkos zabranama Židovi su trgovali i u vojno-graničnim područjima, i to na području Varaždinskoga generalata. Prije 1756. godine zapovjednik Varaždinskoga generalata, general Beck, povjerio im je djelomično nabavljanje vojničkih odora.²⁴ Zanimljivo je napomenuti da Židovi nisu uspjeli uopće boraviti na prostoru Vojne krajine, ali upravo su vojne vlasti zbog svojih potreba prve omogućile više ili manje legalan dolazak i naseljavanje Židova s obiteljima u neke gradove (Bjelovar, Varaždin, Koprivnica).²⁵ Židovski trgovci često se spominju i u Varaždinu. Neki od njih trgovali su stokom iz Kranjske pa je 1761. godine predstavnik Gradskoga magistrata objavio banovu naredbu kojom se zabranjuje prodaja stoke Židovima.²⁶ Da su Židovi nastavili dolaziti u Varaždin vidi se i iz žalbe Židova upućene 1770. godine kraljici Mariji Tereziji i Kraljevskom vijeću u Varaždinu. Židovski trgovci iz Zale, Tolne i Bačke žalili su se da županijske vlasti u Hrvatskoj od njih uzimaju poseban porez, znan kao »kazna boravka«. Budući da su već plaćali poseban porez u Ugarskoj – tolerancijsku taksu, koja je uvedena 1749., dodatni porez u Hrvatskoj bio im je pretežak teret. Kraljevsko je vijeće žalbu dalo na razmatranje te je tražilo od svih županija da izvijeste o porezu koji Židovi plaćaju na njihovu području. Na temelju primljenih izvještaja Vijeće je zaključilo da se radi o jednom te istom nametu, što u stvarnosti i nije bio.²⁷ I varaždinske županijske vlasti poslale su izvje-

²¹ Rudolf Horvat, »Židovi u Varaždinu god. 1689.«, *Hrvatska Prosvjeta*, 1914., br. 1, str. 22; Magdalena Lončarić, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin 2003., str. 7; *Zaključci Hrvatskog sabora*, sv. I., 1631–1693, Zagreb 1958., str. 511.

²² *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar*, 1657–1740., Budapest 1900., str. 674.; Lj. Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.–1873.)*, str. 42–45; Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu – društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992., str. 418.

²³ Gavro Schwarz, »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću«, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III., Zagreb 1901., str. 185–189.

²⁴ G. Schwarz, »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću«, str. 186. Beckova tolerancija prema Židovima nije bila po volji Banskej vladi u Zagrebu, koja je tražila da se istjeraju Židovi iz Krajine jer im u samoj Kraljevini obitavanje nije dozvoljeno. General Beck se očito oglušio na tu molbu Banske vlade.

²⁵ M. Frejdenberg, *Židovi na Balkanu*, str. 186; Gavro Schwarz, »Židovi u Krajini«, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV., 1902., Zagreb, str. 128–129.

²⁶ Gustav Piasek, »Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu«, *Novi Omanut*, 1995., br. 11, str. 8.

²⁷ Lj. Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.–1873.)*, str. 27, 56–57. Iako su varaždinske vlasti bile uvjerenе kako je to jedan te isti namet, u stvarnosti to je bio

štaj u kojem su navele da je Židovima, kao i pripadnicima drugih vjera, zabranjen boravak u »Gradu«, ali im se dopušta doći na sajmove. U jeku rješavanja žalbe ugarskih Židova krajem 1771., protiv dolaska židovskih trgovaca pobunili su se i varaždinski građani, tražeći potpunu zabranu trgovanja, odnosno potpuno istjerivanje Židova iz Grada te zapljenu sve njihove imovine. Varaždinsko se gradsko poglavarstvo tome usprotivilo, pozivajući se na svoju odredbu od 27. svibnja 1771. u kojoj su Židovima dozvolili slobodan boravak za sajmene dane, kao i mjesečni, trodnevni boravak u Gradu, u svrhu trgovanja.²⁸ Ubrzo su se, uz prešutnu dozvolu Poglavarstva, izvan zidina grada Varaždina 1772. naselile i prve židovske obitelji (Moises Jacobson/Jakobsohn, Isak Jud, Heinrich Dragoner, Moises Notl i njegova supruga Ester), a unutar zidina 1777. godine.²⁹ Unatoč tome što je Varoško poglavarstvo uskoro pokušalo protjerati Židove, oni su ostali.³⁰ Nedugo potom (1783), Josip II. objavio je Patent *Gens Judaicae*, kojim su Židovi dobili pravo naseljavanja i stalni boravak u Ugarskom Kraljevstvu i njemu pridruženim zemljama.³¹ Kada govorimo o doseljavanju Židova na prostor Hrvatskoga zagorja krajem XVIII. st., izvori potvrđuju da je ono vezano samo uz doseljavanje Židova u Varaždin, što je vidljivo iz prvih popisa stanovništva. Popis proveden 1785–87. popisao je 82 896 Židova ili 16 212 židovskih obitelji u cijeloj Ugarskoj (uključujući Hrvatsku i Erdelj).³² U Hrvatskoj se popisivalo na području zagrebačkoga i pečušškoga distrikta, odnosno na području sedam županija (Križevačkoj, Severinskoj, Varaždinskoj, Zagrebačkoj, Požeškoj, Srijemskoj i Virovitičkoj) i u osam slobodnih gradova (Bakar, Rijeka, Koprivnica, Karlovac, Križevci, Požega, Varaždin, Zagreb-Gradec).³³ Prema popisu,

dodatan namet. Marija Terezija (1740–1780) je 18. prosinca 1744. za Židove koji žive na teritoriju Ugarske uvela tolerancijsku taksu (*Taxa Judaeorum*) od 2 forinte godišnje kao kaznu boravka. Taksa se skupljala od 1. rujna 1749. pa sve do 1846. godine. Istodobno je u Hrvatskoj izvučen stari porez iz 1521 (čl. 12) koji je određivao taksu Židovima po glavi, pa se i po tome zvao »glavarina«.

²⁸ G. Schwarz, »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću«, str. 187–192.

²⁹ M. Lončarić, *Tragom židovske povijesti*, str. 8–9; G. Schwarz, »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st.«, str. 191., Lj. Kosier, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije*, II., str. 46; Magdalena Lončarić, Vid Lončarić, »Židovi u Varaždinu«, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., str. 358–359.

³⁰ M. Lončarić, V. Lončarić, »Židovi u Varaždinu«, str. 361. Neki navode da je općina osnovana 1785., ali se prema dokumentima zna da su Židovi dobili dozvolu da se nasele na jurisdikcijskom području Varaždinske tvrđe tek 1794., dok su od 1781. imali pravo stanovati samo na području Varoške općine u tzv. vanjskoj varoši. U Varaždinu su naime postojale dvije općine: varoška ili gradska općina i starogradska općina (tvrđa).

³¹ Više o Patentu vidjeti u: Lj. Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.–1873.)*, str. 61–77; Ljiljana Dobrovšak, »Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 37, Zagreb 2005., str. 125–143.

³² Wolfdieter Bihl, »Das Judentum Ungarns 1780.–1914.«, *Studia Judaica Austriaca*, sv. III., Eisenstadt 1976., str. 17.

³³ Ivan Erceg, »Pripreme i struktura Jozefinskog popisa«, *Acta Historico-oconomica*, sv. 18(1), Zagreb 1991., str. 15–16. U vrijeme popisivanja 1785–87. Josip II. podijelio je ugarsko-hrvatsko područje na

na hrvatskom području bilo je svega 18 židovskih obitelji sa 111 članova. U Varaždinu su popisane četiri obitelji sa 16 članova, a u Županiji ni jedna.³⁴ Međutim Židovi su se ubrzo naselili i izvan Varaždina, što potvrđuje i sljedeći službeni popis, i to samo muškoga stanovništva, proveden 1804/05. godine, po kojemu je sveukupno u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo 298 Židova, od kojih je u Varaždinskoj županiji bilo je 17, a u Varaždinu 49 osoba židovske vjeroispovijesti.³⁵ Popis ne navodi u kojim su to mjestima Varaždinske županije živjeli Židovi. Prvi izvor u kojem se spominju Židovi u Hrvatskom zagorju, a da nije Varaždin, jest popis tolerancijske takse iz Varaždinske županije. Ugarsko namjesničko vijeće redovito je svake godine popisivalo Židove u svrhu ubiranja tolerancijske takse, međutim dopisi iz Varaždinske županije popisivali su uglavnom Židove u Varaždinu i to na području obje općine, varoši i tvrđe. Od 1817. popisivane su židovske obitelji i izvan Varaždina. Na prostoru donjega dijela Zagorja (u izvoru *Inferiore Zagoriano*, op. a.), odnosno u Krapini, spominju se tri židovske obitelji: Ignatius/Ignac Weiser s dva člana, Joachim/Jakov Kohn sa šest članova i Abraham Schachter. Sveukupno devet Židova.³⁶ Do veće promjene u broju Židova u Krapini nije došlo ni deset godina kasnije, kada se u statističkom pregledu mađarskoga geografa Ludovica Nagya iz 1828. navodilo da u Krapini živi šest Židova.³⁷ Jesu li to bile iste obitelji ili su se doselile nove, nije poznato jer nemamo drugih izvora koji govore o tome. Iz godine u godinu rastao je broj Židova u Hrvatskoj, pa tako i u Hrvatskom zagorju. Prema popisu provedenom 1830–35. u županijama Hrvatske i Slavonije živjelo je 1610 Židova, od kojih su 342 živjela u Varaždinskoj županiji. U samom gradu Varaždinu živjelo je 330 Židova. Gdje je živjelo ostalih dvanaest Židova, nije precizirano.³⁸ Niti sljedeći poznati popis iz 1842. za donji dio Varaždinske županije ne daje nam detaljnije informacije gdje su sve Židovi u donjem dijelu živjeli, već se navode samo imena obitelji. Po tom popisu, u donjem dijelu Županije

---

okružja (distrikte). Svako okružje obuhvaćalo je po nekoliko županija s njihovim slobodnim i kraljevskim gradovima. Hrvatsko-slavonske županije tvorile su dva okružja: zagrebački i pečuški. U zagrebačko okružje ušle su zagrebačka, križevačka, severinska županija (ukinuta 1786–87), a iz Mađarske Zala. U pečuško okružje ušle su županije Tolna, Baranja, Somogy, a iz Slavonije srijemska i virovićka.

³⁴ Igor Karaman, »Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonija, Srijema i Bačke u doba Josipa II. – 1787.«, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 29., Novi Sad 1961., str. 89–90, Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939 (pretisak 1996), str. 74; László Kósa, *A cultural History of Hungary, In the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Budapest 2000., str. 86; László Ernő, *Hungarian Jewry: Settlement and Demography*, str. 115.

³⁵ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 76.

³⁶ Magyar Országos Lévéltár (MOL), Budapest, Ugarsko namjesničko vijeće – *Helytartótanácsi Levéltár* – C szekció C–55, *Departamentum Judaeorum 1783.–1848.* (MOL, HL, DJ), spis 150/1817. (31030). *Consignatio Judaeorum in Procesu Inferiori Zagoriano, ex quidem in Oppido Krapina existentium.*

³⁷ Ludovico Nagy, *Notitiae politico-geographico-statisticae pertium regno Hungariae adnexarum Slavoniae et Croatiae litoralis item Hungarico-Maritimi commercialis et Confiniorum Militarum Hungaricorum*, tomus secundus, Budae 1829., str. 39–40.

³⁸ L. Ernő, *Hungarian Jewry: Settlement and Demography*, str. 114–116.

živjelo je deset obitelji sa 63 člana; Jacobus Svessel (5 članova), Ignatz Blühweisz/Blühweiss (8), Julius Blühweisz (8), Salamon Kuh/Kohn (2), Jacobus Neumann (8), Moyses Hirschel (8), Bernard Heinrich (6), Ignatius Zinger/Singer (7), David Kuh/Kohn (9) i Bernard Deutsch (2 člana).³⁹ Iako imamo vrlo malo podataka o Židovima u Hrvatskom zagorju (izuzev Varaždina) iz prve polovice XIX. stoljeća, nekolicina pronađenih izvora svjedoči o tome da su se Židovi pokušavali naseliti ne samo u Varaždinu već i u ostalim zagorskim mjestima. Stoga nisu jasni razlozi njihova slaba naseljavanja u ostalim zagorskim mjestima. Mogući su razlozi rascjepkanost Zagorja po veleposjedima, koji su bili u vlasništvu brojnih plemićkih obitelji koje vjerojatno nisu dozvoljavale doseljavanje Židova, ili slaba trgovačka povezanost, međutim kako detaljna istraživanja odnosa hrvatskih plemićkih obitelji prema Židovima nisu provedena, razloge možemo samo naslućivati.⁴⁰

Židovi od 1850. do kraja Prvoga svjetskog rata u Hrvatskom zagorju

Židovi u popisima

Nešto više o Židovima u ostalim mjestima Hrvatskoga zagorja saznajemo od sredine XIX. stoljeća, ponajprije iz službenih popisa stanovništva. Po nalogu Ministarstva unutrašnjih poslova, 1850/51. proveden je prvi opći popis pučanstva u Monarhiji,⁴¹ u kojem je popisano 729 005 Židova. Hrvatska je bila teritorijalno izmijenjena, podijeljena na šest županija: Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Riječku, Osječku i Požešku. Prostor današnjega Hrvatskog zagorja bio je podijeljen između dviju županija: Zagrebačke i Varaždinske.⁴² U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji popisano je 3841 Židov,⁴³

³⁹ MOL, HL, DJ, spis 32/1842. Imena osoba navode se onako kako su pisana u izvoru.

⁴⁰ Igor Karaman, »Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta«, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, sv. 13, Zagreb 1986., str. 87–114. Kao vlasnici veleposjeda u Hrvatskom zagorju spominju se plemićke obitelji: Drašković, Oršić, Keglević, Rauch, Sermage i Kulmer.

⁴¹ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.–1860.*, Zagreb 1985., str. 27–28.

⁴² Filip Potrebeca, »Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća«, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., str. 65; *Narodne novine*, br. 145, 26. lipnja 1850. Tako je Zagrebačka županija imala šest kotara: Zagreb, Samobor, Sv. Ivan, Sisak, Jastrebarsko i Karlovac. Pod zagrebački kotar spadala je stubička općina. Varaždinska županija, u koju je spadalo Međimurje, osim općine legradske pridružene županiji križevačkoj, imala je kotareve: Varaždin, Klanjec, Krapinu i Čakovec. Varaždinski kotar obuhvaćao je mjesta Varaždin, Lepoglavu, Vinicu i Toplice, klanječki kotar Klanjec i Pregradu, a krapinski kotar Krapinu i Zlatar.

⁴³ *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299, 31. prosinac 1851. M. Gross *Počeci moderne Hrvatske*, str. 47; Agneza Szabo, »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.–1910.«, *Naše teme*, 33(7–8), 1989., str. 2128–2138. U *Počecima moderne Hrvatske* autorica navodi da je prema službenom popisu 1851. godine u Hrvatskoj živjelo 3914 Židova. Isti brojevi iznos potvrđen je i u članku *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji*

od kojih su u Varaždinskoj županiji živjela 944 Židova: u kotaru Varaždin živjelo ih je 414, u kotaru Čakovec 515, te u kotaru Krapina 15, dok u kotaru Klanjec nije bilo Židova.⁴⁴

Bečka administrativna statistika bila je nezadovoljna popisom iz 1851. jer je trajao predugo da bi mogao dati točne podatke, a i provodio se u nesređenim prilika- ma postrevolucionarnih godina, zbog čega je carskim patentom naređeno novo po- pisivanje cijele Monarhije 31. listopada 1857.⁴⁵ Tada je Hrvatska popisana u istom ter- ritorijalnom opsegu kao i u prethodnom popisu, ali s razlikama u broju županija: pet umjesto šest. Prostor današnjega Hrvatskog zagorja i dalje je bio podijeljen između Zagrebačke i Varaždinske županije.⁴⁶ Prema popisu iz 1857., u Hrvatskoj i Slavoniji živjela su 5132 Židova.⁴⁷ U Varaždinskoj županiji popisana je 1401 osoba židovske vjeroispovijesti. Najviše je bilo Židova u kotaru Čakovec (376), gradu Varaždinu (336), gradu Koprivnici (119), kotaru Koprivnici (113) i Prelogu (113), tj. Medimurju, zatim u Ludbregu (88), Ivancu (72), gradu Križevcima (59), kotaru Varaždin (33), kotaru Varaždinske Toplice (24), Krapini (22), kotaru Zlatar (20), kotaru Križevci (17) i Štrigovi (9).⁴⁸ Ti su podatci ujedno i prvi pokazatelji rasprostranjenosti Židova u Hrvatskom zagorju. Iako postoji detaljnija analiza rasprostranjenosti Židova po županijama i pukovnijama u knjizi *Miestopisni riečnik* Vinka Sabljara iz 1866. godine, ona je za usporedbu neiskoristiva jer autor koristi teritorijalno-političko ustrojstvo koje je nastalo nakon 1861. godine, kada se promijenio teritorijalni ustroj nekih kota- reva. I sam Sabljara u predgovoru svoje knjige piše da je svoje djelo radio od studenog 1856. do jeseni 1864., te da ga je zbog velikih promjena u političkom pogledu, koje su se 1861. godine dogodile, morao posve na novo prerađivati.⁴⁹ Međutim, možemo iskori-

---

1851.–1910., međutim preuzet je iz knjige *Počeci moderne Hrvatske* (od gore navedenoga popisa to je 100 osoba više, no možda je to samo tiskarska pogreška prethodne autorice, koju ova autorica preuzima; op. a.).

⁴⁴ *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 16, 21. siječnja 1852.

⁴⁵ Vladimir Serdar, »Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.«, *Statistička revija*, br. 1, Beograd 1951., str. 199.

⁴⁶ *Carsko-kr. službene Narodne novine*, br. 133, 12. lipnja 1854., str. 1. Zagrebačka županija imala je 14 vanjskih i jedan gradski kotar. U zagrebačku županiju spadao je stubički kotar, a Varaždinska žu- panija imala je 13 vanjskih i tri gradska kotara: križevački, koprivnički, ludbreški, toplički, varaždinski, ivanečki, krapinski, zlatarski, pregradski, klanječki, čakovački, preloški, štrigovski i gradove Križevac, Koprivnicu i Varaždin.

⁴⁷ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie zusammengestellt von der K.K. Direktion der administrativen, Neue Folge, III. band die Jahre 1855., 1856 und 1857 umfassend*, Wien 1861; *Carsko kraljev- ske službene Narodne novine*, br. 55, 7. ožujka 1860; br. 210, 13. rujna 1860.

⁴⁸ *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857.*, str. 116–121.

⁴⁹ Vinko Sabljara, *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hérvatske i Slavonije*, Zagreb 1866., str. V–XI.

stiti njegove podatke kako bismo barem djelomično dobili sliku rasprostranjenosti Židova u Hrvatskom zagorju. Prema Sabljarovim navodima, 1860-ih godina u Varaždinu je živjelo 336 Židova, u Ivancu 25, Novom Marofu tri, Krapini 22, Lepoglavi osam, Varaždinskim Toplicama 13, Mariji Bistrici 11, u Zlataru dva, u Bednji osam te u Konjščini šest, dok u Zaboku, Bedekovčini, Pregradi, Svetom Križu Začretju, Oroslavju, Donjoj Stubici, Krapinskim Toplicama, Gornjoj Stubici, Humu na Sutli, Velikom Trgovišću, Klanjcu i Stubičkim Toplicama Židovi nisu zabilježeni.⁵⁰

Sljedeći je popis stanovništva raspisan 31. prosinca 1869. godine, a započet je u civilnoj i vojničkoj Hrvatskoj 3. siječnja 1870. te je istoga mjeseca i dovršen. Kada govorimo o broju židovskoga stanovništva u tom razdoblju, opet valja uzeti u obzir i nove teritorijalne promjene civilne Hrvatske i Slavonije koje su nastale nakon 1861. godine,⁵¹ a koje su se odrazile i na Varaždinsku županiju, koja je ostala bez kotareva Čakovec, Prelog i Štrigova.⁵² Ni taj popis nam ne navodi precizne podatke o broju Židova u Hrvatskoj jer je u međuvremenu došlo do razvojačenja Varaždinskoga generalata te su Đurđevačka i Križevačka pukovnija pripojene Provincijalu. U nekim se izvorima navodi da je 1870. evidentirano 8690 Židova, dok u ispravljenom popisu stanovništva s kraja 1871. autori navode da je Židova bilo 8672.⁵³ S druge strane Milivoj Zoričić navodi da je 1870. u Hrvatskoj bilo 9876 Židova (uključujući Hrvatsko-slavonsku vojnu krajinu i Petrovaradinsku pukovnicu).⁵⁴ U tim popisima nema detaljnije analize rasprostranjenosti Židova po kotarevima i mjestima, već se navode podatci samo za Varaždinsku županiju, u kojoj je popisano 839 Židova, no ne i gdje su sve naseljeni.⁵⁵ Međutim matične knjige Varaždinske židovske općine potvrđuju da se od 1860-ih godina može pratiti naseljavanje Židova i po drugim mjestima Va-

⁵⁰ V. Sabljari, *Miestopisni riečnik*, str. 149–150.

⁵¹ Dragutin Pavličević, »Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.«, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., str. 83; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, od god. 1863.*, Zagreb 1881., sv. I., komad X., str. 277–280.

⁵² Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga I., 1899., str. 27; D. Pavličević, »Županije u Hrvatskoj i Slavoniji«, str. 87.

⁵³ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992., str. 40–41; A. Szabo, »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851–1910.«, str. 2130.

⁵⁴ Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1883., str. 70; Milovan Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885., str. 13; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 47.

⁵⁵ *A magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest 1871./ Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Hausthiere*, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest 1871., str. 51, 66–67.

raždinske županije (Vinica, Zlatar, Pregrada, Radoboj, Petrovsko, Krapinske Toplice i dr.).

Zašto su te 1860-e godine bile toliko prijelomne? Nakon razdoblja apsolutizma u Monarhiju je opet vraćeno ustavno stanje, sazivaju se sabori, donose se brojni zakoni te se poboljšava položaj Židova, uslijed čega dolazi i do pojačane migracije židovskoga stanovništva unutar Monarhije. Početkom 1860-ih učinjen je i prvi korak prema emancipaciji Židova, jer su na početku 1860. za Židove Monarhije izdane tri važne carske naredbe, od kojih je jedna omogućavala Židovima stjecanje vlasništva svakovrsnih nekretnina (zemlje i stambenih objekata), što im je do tada bilo zabranjeno.⁵⁶ Nakon 1860. uslijedile su brojne naredbe koje su se direktno i indirektno tičale Židova, omogućavajući im brže napredovanje u društvu. Proces emancipacije Židova završio je nekoliko godina kasnije, kada je proglašena emancipacija u Austriji i Ugarskoj (1867), a potom i u Hrvatskoj (1873).⁵⁷ Koliko se Židova u razdoblju od šezdesetih do osamdesetih godina XIX. stoljeća doselilo u Hrvatsko zagorje i gdje su sve bili naseljeni, teško je s preciznošću ustanoviti i za to su nam potrebna detaljna istraživanja matičnih knjiga Varaždinske i Zagrebačke židovske općine koja nisu provedena. Međutim, detaljnije praćenje rasprostranjenosti Židova u Hrvatskom zagorju omogućili su popisi provedeni 1880., 1890., 1900. i 1910. godine.

Prije negoli je proveden popis 1880. godine, došlo je do novih teritorijalnih i upravnih promjena koje su se ponovno odrazile i na Hrvatsko zagorje. Godine 1875. županije su zaokružene i razdijeljene na upravna područja, odnosno velik broj kotareva zamijenjen je manjim brojem podžupanija (20).⁵⁸ Područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije dijelilo se tada na osam županija, a one na podžupanije.⁵⁹ Prema popisu iz 1880. godine, u Hrvatskoj je bilo 13 488 Židova, odnosno 0,71% u odnosu na ostalo stanovništvo.⁶⁰ Od toga broja u Varaždinskoj županiji nastanjeno je bilo 1420 Židova: u kotaru Ivanec bila su 124 Židova, u kotaru Klanjec 44, u kotaru Krapina 140, u

⁵⁶ Ljiljana Dobrovšak, »Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 37, Zagreb 2005., str. 14, 27–28, 136–137, 188, 202, 223, 279, 432, 446–448, 489–490.

⁵⁷ Lj. Dobrovšak, »Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj«, str. 137–138; Isti, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.–1873.)*, str. 367–381.

⁵⁸ Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb 2009., str. 124–125; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od godine 1874.*, Zagreb 1875., str. 425–433, komad XXIII, br. 52; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875.*, Zagreb 1876., str. 31–40, komad V, br. 7, komad XXXVII, br. 85.

⁵⁹ M. Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880.*, str. 75; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875.*, str. 38.

⁶⁰ B. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 135; M. Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880.*, str. 70; M. Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885., str. 13.

kotaru Ludbreg 244, u kotaru Novi Marof 89, u kotaru Pregrada 64, u kotaru Varaždin 90, a u kotaru Zlatar 67 Židova.⁶¹ U kotaru Stubica, koji je tada spadao pod Zagrebačku županiju, bilo je 50 Židova, a u samom gradu Varaždinu 558.⁶²

Do nove teritorijalne promjene došlo je 1881., kada je u potpunosti sjedinjena Vojna krajina. Sjedinjenjem Vojne krajine promijenile su se i unutarnje, ali definirale i vanjske granice. Varaždinska je od Bjelovarsko-križevačke županije tada dobila Ludbreg,⁶³ što je potvrđeno još jednom reorganizacijom političke uprave 1886., kada su posljednji put reorganizirane županije.⁶⁴ Nakon 1880. službeni popisi provodili su se svakih deset godina. Tako je 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo već 17 261 Židov ili 1,65% u odnosu na ostalo stanovništvo. U Varaždinskoj županiji bilo je nastanjeno 1585 Židova: u kotaru Ivanec bilo ih je 170, u kotaru Klanjec 27, u kotaru Krapina 126, u kotaru Ludbreg 283, u kotaru Novi Marof 98, u kotaru Pregrada 60, u kotaru Varaždin 99 i u kotaru Zlatar 92 Židova. U kotaru Stubica Židova je bilo 48, a u gradu Varaždinu 630.⁶⁵

⁶¹ Vrlo teško je praviti usporedbe između kotareva iz jednoga popisnog razdoblja u drugi, budući da su se i vanjske i unutrašnje granice kotara mijenjale, te su nastajale nove upravne općine, a ponekad je u jednom popisnom razdoblju jedna općina popisana u jednom kotaru, a u drugom popisnom razdoblju u drugom kotaru. Što se tiče Stubičkoga kotara do kraja Prvoga svjetskog rata on nije doživio veće izmjene čak ni u granicama općina. Nešto je drugačije u kotarevima koji su spadali pod Varaždinsku županiju. Prema popisu iz 1880. godine pod kotar Stubica spadale su općine Donja Bistra, Marija Bistrica, Donja Stubica i općina Gornja Stubica. Pod kotar Ivanec spadale su općine: Bednja, Ivanec i Maruševac; pod kotar Klanjec Općine Klanjec, Kraljevec, Sela i Veliko Trgovišće; pod kotar Krapina općine Đurmanec, Krapina i Sveti Križ Žečretje (Začrečje). Pod kotar Ludbreg spadale su općine: Mali Bukovec, Đelekovac, Ludbreg, Martijanec, Rasinja. Pod kotar Novi Marof spadale su općine Hum, Novi Marof, Gornja Rijeka, Varaždinske Toplice, pod kotar Pregradu općine Desinić, Hum, Krapinske Toplice i Pregrada, pod kotar Varaždin općine Biškupec, Jalžabet, Petrijanec, Vidovec i Vinica, pod kotar Zlatar općine Budinščina, Mače, Mihovljan i Zlatar. Što se tiče Stubičkoga kotara, do kraja Prvoga svjetskog rata on nije doživio veće izmjene čak ni u granicama općina. U sljedećem popisu 1890. u sklopu kotara Klanjec nastala je nova općina Tuhelj koje su činile općine Črešnjevce, Sveti Križ i Tuhelj, kao i u sklopu kotara Krapina, općina Zabok i kotara Zlatar općina Lohor. Godine 1900. kod nekih općina došlo je do promjene imena, kao npr. Općina Sela u kotaru Klanjec postala su Općina Sela Zagorka. Isto tako u kotaru Krapina utemeljena je nova općina Petrovsko–Radoboj, a u kotaru Zlatar Općina Hrašćina i Zajezda. U popisu iz 1910. u kotaru Krapina je došlo do podjele pa su nastale dvije nove zasebne općine od jedne, sada općina Petrovsko i općina Radoboj. U kotaru Varaždin isto su tako utemeljene dvije nove općine: Općina Križovljan–Čestica i općina Šemovec, a u kotaru Zlatar općina Budinščina.

⁶² *Političko i sudbeno razdjeljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb 1889., str. 10–11, 84–85, 91–106.

⁶³ D. Pavličević, »Županije u Hrvatskoj i Slavoniji«, str. 91–93.

⁶⁴ B. Vranješ–Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, 160; *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1886.*, Zagreb 1887., komad III, br. 8, Zakon od 5. veljače 1886. ob ustroju županijah i uredjenju uprave u županijah i kotari, str. 17–19.

⁶⁵ *Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije – Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Kr. Statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1892., str. 67–68, 146; Melita Švob, »Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)«, *Mi-*

Deset godina kasnije, 1900., u Hrvatskoj su živjela već 20 032 Židova,⁶⁶ odnosno, prema službenom popisu, bilo ih je 20 216. U Varaždinskoj županiji bilo je nastanjeno 888 Židova: u kotaru Ivanec 132, u kotaru Klanjec 28, u kotaru Krapina 109, u kotaru Ludbreg 268, u kotaru Novi Marof 100, u kotaru Pregrada 46, u kotaru Varaždin 103 i u kotaru Zlatar 105. U kotaru Stubica bila su 44 Židova, a u gradu Varaždinu 728.⁶⁷

Nekoliko godina prije izbijanja Prvoga svjetskog rata, 1910., u Hrvatskoj je već živio 21 231 Židov ili 0,8% u odnosu na ostalo stanovništvo.⁶⁸ U Varaždinskoj županiji bila su nastanjena 722 Židova: u kotaru Ivanec 116, u kotaru Klanjec 22, u kotaru Krapina 98, u kotaru Ludbreg 203, u kotaru Novi Marof 72, u kotaru Pregrada 42, u kotaru Varaždin 91 i u kotaru Zlatar 78. U kotaru Stubica bilo ih je 48 i u Varaždinu 619.⁶⁹

Tablica 1. Broj Židova u Varaždinskoj županiji od 1880. do 1910.

VARAŽDINSKA ŽUPANIJA	1880.	1890.	1900.	1910.
1. Kotar Ivanec	124	170	132	116
2. Kotar Klanjec	44	27	28	22
3. Kotar Krapina	140	126	109	98
4. Kotar Ludbreg	244	283	266	203
5. Kotar Novi Marof	89	98	100	72
6. Kotar Pregrada	64	60	46	42
7. Kotar Varaždin	90	99	102	91
8. Kotar Zlatar	67	92	105	78
Ukupno (bez Varaždina)	862	955	888	722
Grad Varaždin	558	630	728	619
Ukupno Varaždinska županija (gradovi i kotarevi)	1420	1585	1616	1341

gracije u Hrvatskoj – regionalni pristup, ur. Ivan Lajić, Zagreb 1998., str. 182; A. Szabo, »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851–1910.«, 2136; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905., str. 30.

⁶⁶ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905., str. 34.

⁶⁷ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 166–170; 189–223.

⁶⁸ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 334.

⁶⁹ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji* (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 140–144, 162–197.

Izvori: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljeviná Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880.*, Zagreb 1889, str. 9–11; 91–106; *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1890.*, Zagreb 1892., str. 74–90; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 189–223; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji* (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 162–197.

Tablica 2. Popis Židova u Zagrebačkoj županiji – kotar Stubica od 1880. do 1910.

Zagrebačka županija – kotar Stubica	1880	1890	1900	1910
Bistra	7	4	3	5
Donja Stubica	17	26	22	21
Gornja Stubica	0	2	4	4
Marija Bistrica	15	16	9	14
Oroslavje	11	0	8	4
Ukupno kotar Stubica	50	48	44	48

Izvori: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljeviná Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880.*, Zagreb 1889., str. 84–85; *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1890.*, Zagreb 1892., str. 67–68; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 166–167; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji* (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 140–144.

Iako je u Varaždinu bila osnovana jedna od prvih židovskih općina, sama županija nikada nije prednjačila u broju Židova u odnosu na ostale hrvatske županije. Iz dosadašnje analize (tablica 3.) vidljivo je da iz popisa u popis broj Židova u Varaždinskoj županiji opada, osim u 1900. godini, i to ne samo po kotarevima nego i u samom Varaždinu, dok ostale županije u tom razdoblju bilježe uglavnom porast židovskoga stanovništva. Očito je da se Židovi iz Hrvatskoga zagorja preseljavaju u Zagreb,⁷⁰ koji im je ionako blizu i u kojem imaju više mogućnosti za zapošljavanje i trgovinu.

⁷⁰ Na ovu činjenicu nas upućuju i matične knjige Zagrebačke židovske općine koje se čuvaju u Hrvatskom Državnom Arhivu u Zagrebu i Matičnom uredu Centar u Zagrebu. Vidi: HR-HDA-883, DVD 80, M-2001.; Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850.-1941. te HR-HDA-883, DVD 389, M-658.

Tablica 3. Židovi od 1880. do 1910. po županijama

ŽUPANIJE	1880.	1890.	1900.	1910.
Ličko-krbavska	10	7	7	12
Modruško-riječka	89	258	335	382
Zagrebačka	2400	3264	4659	5680
Varaždinska	1420	1585	1616	1341
Bjelovarsko-križevačka	1463	1995	2271	2406
Požeška	1337	1928	2390	2432
Virovitička	3721	4465	5044	5199
Srijemska	3048	3759	3896	3779
Ukupno Hrvatska i Slavonija	13 488	17 261	20 032	21 231

Izvori: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljeviná Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880.*, Zagreb 1889., str. 2–21; *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1890.*, Zagreb 1892., str. 146; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 352–355; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji* (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 364–365.

O opadanju broja Židova u mjestima Hrvatskoga zagorja govori nam i tablica 4. Većina mjesta u Hrvatskom zagorju bilježi blagi pad u broju Židova, međutim u nekim mjestima u kojima 1880. nije bio popisano ni jedan Židov, kao što su Zabok, Pregrada, Gornja Stubica, Hum na Sutli, Veliko Trgovišće i Stubičke Toplice, od 1890. odnosno 1900. u Zaboku i Pregradi pojavljuju se prve židovske obitelji. Trend opadanja broja židovskoga stanovništva u Zagorju nastaviti će se i u međuratnom razdoblju.

Tablica 4. Židovi u većim mjestima u Hrvatskom zagorju od 1880. do 1910. godine

GRADOVI	1880.	1890.	1900.	1910.
Varaždin	558	630	728	619
Ivanec	36	60	53	33
Novi Marof	3	5	5	7
Krapina	99	65	67	60
Zabok	0	14	8	3
Bedekovčina	4	6	17	11
Lepoglava	6	16	11	12

Pregrada	0	13	7	5
Varaždinske Toplice	25	20	27	15
Sveti Križ Začretje	10	20	6	7
Marija Bistrica	15	12	9	14
Oroslavje	11	0	5	4
Zlatar	11	9	24	34
Donja Stubica	10	19	21	21
Krapinske Toplice	24	18	15	18
Gornja Stubica	0	0	0	4
Hum na Sutli	0	1	0	2
Veliko Trgovišće	0	0	6	8
Bednja	10	9	18	14
Konjščina	5	13	6	3
Klanjec	2	5	1	0
Stubičke Toplice	0	0	1	0

Izvori: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevinā Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880.*, Zagreb 1889., str. 9–11, 84–85, 91–106; *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedich popisa godine 1890.*, Zagreb 1892., str. 67–68, 74–90; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 166–170, 189–223; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji* (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914., str. 140–145; 162–197.

Društveni, kulturni i privredni život Židova u Hrvatskom zagorju od 1850. do 1918.

Teško je govoriti kako je izgledao društveni, kulturni i privredni život zagorskih Židova u drugoj polovici XIX. stoljeća jer su nam o tome poznati tek fragmenti. Židovi u Hrvatskom zagorju potpadali su pod Židovsku općinu u Varaždinu, što je vidljivo iz njihovih pravila. Općina je imala svoje sjedište u Varaždinu i obuhvaćala je čitavo područje Varaždinske županije i grad Varaždin, izuzev Ludbreškoga kotara.⁷¹

Iako su u prvoj polovici XIX. st., Židovi uglavnom bili sitni trgovci, od sredine XIX. st. napreduju te se počinju stvarati »dinastije« bogatih židovskih trgovaca i poduzetnika. Kao što je već ranije navedeno, ne znamo kakav je bio odnos plemstva

⁷¹ HR-HDA-80, Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade (BINZV), kutija 30./1892., spis 13 (19507/1859); kutija 512./1907., spis 22.

prema doseljavanju Židova na njihova imanja, no kasniji izvori govore da je plemstvo Hrvatskoga zagorja nakon 1848. godine rado prihvaćalo Židove, posuđivalo od njih novac, te preko njih prodavalo drvo iz svojih šuma. Jednom dijelu plemstva bilo je sramotno baviti se trgovinom, pa su preko Židova dobivali novac, neophodan za održavanje posjeda.⁷² Promjene za Židove u gospodarskom smislu nastupile su i uvođenjem novoga *Obrtnog zakona* 1860. kojim je proglašena sloboda obrta.⁷³ *Obrtni zakon*, kao i zakon koji je dopustio Židovima posjedovanje nekretnina, te proglašenje emancipacije ukinuli su u cijeloj Monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj, sve zakonske prepreke koje su do tada Židovima onemogućavale privređivanje.⁷⁴ Izvori svjedoče da su se po zagorskim mjestima i u ovom razdoblju najčešće susretali židovski trgovci, koji su u središtu mjesta imali manju ili veću trgovinu ili gostionicu.⁷⁵ Židova ima i među prvim zagorskim liječnicima, ljekarnicima, odvjetnicima te bankarima, a često su radili i kao činovnici na željeznici.⁷⁶ Sudjelovali su i u pokretanju nekih manufaktura. Primjerice, jedan od vlasnika radionice kamenine u Krapini bio je Moritz Sonnenberg, a zagrebački poduzetnici, Židovi Leopold/Lavoslav Pulzer i Samuel Moses, bili su vlasnici rudnika u Radoboju (1865).⁷⁷ Dio židovskih poduzetnika pokušao se uključiti i u izgradnju zagorske željeznice i dodatnih pruga; zbog što boljeg povezivanja Krapinskih Toplica sa gradom Zagrebom, 1895. godine Ignjat Badel i dr. Makso Steiner iz Zagreba zatražili su predokoncesiju za produženje vicinalne željezničke pruge Zabok–Krapinske Toplice.⁷⁸ Doktor Makso Steiner imao je odvjetničku pisarnu u Zagrebu, u blizini kojega je posjedovao vilu sa vinogradom (Vinogradska cesta). Uz to, Steiner je bio jedan od šest suvlasnika imanja Gregurevec⁷⁹ kraj Krapinskih Toplica.⁸⁰ U njegovu poduzetničkom pokušaju da se izgradi željeznička pruga prema Krapinskim Toplicama, na što se i dan-danas čeka, sudjelovali su i A. Weiss, koji je

⁷² Mira Kolar-Dimitrijević, »Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine«, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., str. 130.

⁷³ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 261.

⁷⁴ M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, str. 420–421.

⁷⁵ M. Lončarić, *Tragom židovske povijesti*, str. 65–37.

⁷⁶ G. Piasek, »Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu«, str. 8; M. Lončarić, *Tragom židovske povijesti*, str. 27.

⁷⁷ Igor Karaman, »Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Narodbe i njezine revizije (1868.–1873.)«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 6., Zagreb 1974., str. 110–116.

⁷⁸ HR-HDA-78; Predsjedništvo zemaljske vlade (PRZV), kut. 492/1894.-1896; (971/1895).

⁷⁹ Josip Kolesarić, »Krapinske Toplice i njihova topla vrela«, *Hrvatsko zagorje*, br. 2, Krapina 2000., str. 31. Autor Kolesarić spominje da je Makso Steiner 1882. kupio imanje s dvorcem Gregurevec i da ga je dobro uzdržavao posadivši vinograde. Nakon što mu je umro sin dr. Steiner je prodao dio imanja. Dvorac su otkupila braća Filipec.

⁸⁰ HR-HDA-78; PRZV, kut. 492/1894.-1896; (971/1895.-1218/1895) – dopis velikog župana Rubida u Varaždinu plemenitom kraljevskom ugarskom ministru trgovine Danielu.

1895. dobio dozvolu za pregradnju na pruzi od Budinščine preko Gertovca do šume Gradino, te dr. Ljudevit Schwarz, koji je te iste godine dobio predkoncesiju za prugu Zlatar–Marija Bistrica.⁸¹ Dok su varaždinski Židovi krajem XIX. st. bili vrlo aktivni u kulturnom, društvenom i političkom životu, o zagorskim Židovima i o tome kako su živjeli ima vrlo malo podataka. U izvorima se spominju samo kad su bili meta protužidovskih ispada. Lokalno stanovništvo često bi zbog vlastita nezadovoljstva napadalo Židove, okrivljavajući ih za svoje probleme. Nerijetko su Židovi stradavali i u općim narodnim bunama i pokretima (1883., 1884., 1903., 1917/18), kad je lokalno stanovništvo, u naletu bijesa prema državnim vlastima, napadalo bogatije židovske trgovce. U nemirima i bunama 1883. godine u Mariji Bistrici,⁸² Ivancu i Bednji, uz Mađare, krivcima su proglašeni i Židovi.⁸³ Iako su protužidovski pogromi u Ugarskoj utjecali na njegovo širenje u Hrvatskoj, antisemitizam nije bio temeljni razlog nemira 1883. Židove koji su se u Hrvatsko zagorje doselili iz mađarskih županija, od kojih su neki međusobno govorili i mađarski, posebice oni koji su radili na državnim željeznicama, narod je često izjednačavao s Mađarima. To je bio i osnovni razlog napada na neke Židove u Bednji, gdje su 4. rujna 1883. seljaci iskalili svoj bijes na trojici jedinih mjesnih Židova – braću Fritz koja su u mjestu držala pivnicu.⁸⁴ Fizički nisu napali braću, već su, kako se u izvoru navodi, napali i porazbijali njihove trgovine i gostionice, a potom »upadoše u podrume i navališe na bačve«.⁸⁵ Niti zbivanja iz 1903. nisu mimoišla »zagorske Židove«.⁸⁶ Na području Varaždinske županije s demonstracijama se započelo 16. travnja 1903., a vodili su ih obrtnički pomoćnici i naučnici iz Varaždina. Među prvima, u noći 14/15. lipnja stradala je židovska imovina u Varaždinu.⁸⁷ U Belcu (kotar Zlatar) nemiri su započeli 11/12. srpnja, kada je skupina

⁸¹ Bernard Stulli, »Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1941. godine«, *Varaždinski zbornik*, ur. Andre Mohorovičić, Varaždin 1983., str. 291.

⁸² Miroslava Despot, »Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883.«, *Jevrejski almanah 1957-1958*, Beograd 1958., str. 76; Darko Lacković, »Nemiri na „pijacu“ u Mariji Bistrici 1883. godine«, *Hrvatsko zagorje*, godina XV., br. 1-2, rujan 2009., str. 186–200. Prvi protužidovski ispad dogodio se u Mariji Bistrici i prošao je relativno mirno. Seljaci pod parolom »Živili Hrvati, dole s Magjari i magjaroni« zatražili su od židovskih trgovaca da potpišu papir da će se držati uz Hrvate, a ne uz mađarone.

⁸³ Dragutin Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980., str. 210. U Ivanečkom kotaru, uz parole protiv domaćih mađarona, čuli su se povici i protiv domaćih Židova.

⁸⁴ D. Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, str. 227; M. Despot, »Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883.«, str. 78; Dragutin Pavličević, »Seljački nemiri u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća«, *Varaždinski zbornik*, ur. Andre Mohorovičić, Varaždin 1983., str. 257–258.

⁸⁵ D. Pavličević, »Seljački nemiri u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća«, str. 257–258.

⁸⁶ Ljiljana Dobrovšak, »Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903–1904.«, *Časopis za suvremenu povijest*, 37, br. 3, Zagreb 2005., str. 646–647.

⁸⁷ Mirjana Gross, »Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903«, *Historijski zbornik*, VII/1954., str. 33–84; Vaso Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, Zagreb 1961.,

od 30 do 40 ljudi napala kuću, trgovinu i krčmu Maksa Glessingera, koji je jedva spasio glavu pred naletom kamenja, a skladište trgovine mu je bilo opustošeno. Ukrali su mu vreće kukuruza, brašna te druge robe, a ostale predmete izbacili na ulicu; prevrnuli su police pune robe, a vreće soli iznijeli iz skladišta i bacili u obližnju mlačku.⁸⁸ U Zlataru su se izgredi zbili 16/17. srpnja, kad je nekoliko mladića polupalo 30 prozora na kući Josipa Bauera i ispalilo dva hitca, nakon čega su se udaljili. Kuću je u najamnini držao »neki« Schwabenitz. Iste je noći, oko jedan sat, demoliran i dućan trgovca Ludviga Mayera/Majera u Budinščini.⁸⁹ U Konjščini se u kolovozu dogodio krvavi sukob seljaka i oružnika jer je oružnička ophodnja spriječila seljake demoliraju dućan tamošnjega židovskog trgovca.⁹⁰ Ni izgredi 1903. godine nisu imali antisemitski karakter, iako je stradala židovska imovina. Uz ove događaje mogli bismo pridodati i izgrede protiv Židova koji su se dogodili krajem 1918., kada je zemlju zahvatila serija dotad neviđenih civilnih i vojnih nemira.⁹¹ Neke od njih potaknuli su hrvatski seljaci, a neke pripadnici »zelenoga kadra« koji su usmjerili svoje nezadovoljstvo protiv državnih i općinskih činovnika i žandarmerije, svećenstva, seoskih i ratnih bogataša, vlasnika lokalnih dućana i gostionica, poduzeća i velikaških posjeda.⁹² Osiromašeni seljaci, predvođeni skupinama vojnih dezertera, koji su se prozvali »zeleni kadar«, opustošili su brojna manja mjesta, ali i gradove i njihove trgovine. U tim izgredima stradali su brojni trgovci, pojedinci, ponajviše seoski Židovi, koje su organizirane mase od strane pojedinaca napadale, smatrajući ih bogatašima, lihvarima koji žive na račun seljaka i izrabljivačima koji uz kamate posuđuju novac,⁹³ ili su ih jednostavno smatrali narodnim neprijateljima jer su Židovi, Nijemci ili Mađari. Početni motiv takvih izgreda bila je osveta za »navodna zla« koja su napadnuti pojedinci nanosili njihovim obiteljima ili njima osobno.⁹⁴ Niti Hrvatsko zagorje nije bilo pošteđeno nereda. U okolici Zaboka orobljen je jedan židovski trgovac (ne navodi mu se

---

str. 58. Bogdanov navodi da se navedeni događaj zbio u Koprivnici, no to nije točno, jer se firma Pollak i Broch nalazila u Varaždinu. (HR-HDA-78, PRZV, kut. 682/1903., spis 3628./1903. i 3771./1903.)

⁸⁸ V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret.*, 153.; HR-HDA-78, PRZV, kut. 682/1903.; spis 4297/1903. i 4399/1903.

⁸⁹ Ibid., 4396/1903.

⁹⁰ *Obzor*, br. 187, 1903.

⁹¹ Ljiljana Dobrovšak, »Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata (1914.-1918.)«, *Zbornik 1918. u hrvatskoj povijesti*, ur. Željko Holjevac, Zagreb 2012., str. 446–450.

⁹² Andrea Feldman, »Židovi u Kraljevini Jugoslaviji«, *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 2., Zagreb 2000., str. 447–463; Bogumil Hrabar, »Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu«, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod 1979., str. 57.

⁹³ Lj. Dobrovšak, »Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata (1914.-1918.)«, str. 444. Stjepan Radić je na saborskoj sjednici od 20. prosinca 1916. naglasio da »...Židovi ovu strahovitu evropsku i svjetsku nesreću pod zaštitom Stjepanove krune upotrebljavaju za svoje bogaćenje«.

⁹⁴ B. Hrabak, »Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu«, str. 57.

ime) te su mu razbili i razvukli svu robu koju je imao.⁹⁵ U samom Zaboku pokušali su zapaliti i trgovinu židovskoga trgovca Rendelia.⁹⁶ U Stubici je 3. studenog 1918. netko srušio židovske nadgrobne spomenike.⁹⁷ U Novim dvorima klanječkim stradalo je vlastelinstvo Židova Jakova Brucknera.⁹⁸ Iako su ti nemiri najvećim dijelom bili upereni protiv službenih vlasti i bogataša, u njima su stradali i Židovi, pa je dio znanstvenika nereda tumačio kao očit znak antisemitizma. Međutim, ne može se u potpunosti tvrditi da su izgredi bili isključivo upereni protiv Židova jer su u mnogim područjima, gradovima i mjestima, uz židovske trgovine, opljačkani i zapaljeni brojni posjedi vlasnici kojih su bili katolici ili pravoslavci, Hrvati, Mađari, Nijemci, Srbi i drugi. Uzroci tih nereda i pljačkanja leže u činjenici da nove službene vlasti nisu pravodobno reagirale i osudile ratno profiterstvo pa su seljaci i građani, smatrajući se iznevjerenima, prvo napali one koje su smatrali najvećim krivcima,⁹⁹ bez obzira na to što su Židovi i svih ostalih ratovali po raznim bojištima Prvoga svjetskoga rata i podnosili jednake napore kao i svi građani Hrvatske.¹⁰⁰

Židovi u Hrvatskom zagorju između dvaju svjetskih ratova (1918–1941)

Teritorijalni okvir i Židovi u popisima 1921. i 1931.

Završetkom Prvoga svjetskog rata dogodile su se velike promjene u političkom, administrativnom, ekonomskom i društvenom razvoju Hrvatske. Mijenjaju se državne granice i nastaju nove unutarnje podjele zemlje, najprije na oblasti, kasnije na banovine. Godine 1921. Kraljevina SHS bila je podijeljena na sedam pokrajina: Hrvatsku (koja je obuhvaćala područje uže Hrvatske, Slavoniju, Međimurje, otok Krk s općinom Kastav), Dalmaciju, Srbiju (podijeljena na sjevernu i južnu Srbiju), Crnu Goru,

⁹⁵ B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija*, str. 245.

⁹⁶ Željko Bajza, *Po dragom kraju. Vodič po području općine Zabok*, Zagreb 1980., str. 21.

⁹⁷ Ivo Banac, »I Karlo je o'šo i komite – Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.«, *Časopis za suvremenu povijest*, 24 (3), Zagreb 1992., str. 29.

⁹⁸ B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija*, str. 260; B. Hrabak, »Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu«, str. 100–104. *Enciklopedija Hrvatskoga zagorja*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2017., str. 607. Vlastelinstvo je u Novim dvorima klanječkim (Novi dvori cesargradski) u XVIII. stoljeću podijeljeno između dviju grana obitelji Erdödy. Oko 1860. dvije petine vlastelinstva kupio je Jakob Bruckner, čiji je sin Žanko nakon Prvoga svjetskog rata bio posljednji vlastelin u Klanječkom kotaru.

⁹⁹ Lj. Dobrovšak, »Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata (1914.–1918.)«, str. 449.

¹⁰⁰ *Ilustrovani list*, br. 21, 1914; *Hrvatsko pravo*, Varaždin, 18. studenog 1916. Iz Zlatara je 1915. stradao Mavro/Moritz Schönwald, rođen 1890. godine, a sahranjen je 1916. na zagrebačkom groblju.

Bosnu i Hercegovinu, Sloveniju s Prekomurjem i Banat, Bačku i Baranju. Hrvatska je u popisu iz 1921. zadržala županijsku podjelu, no promijenila se podjela država na upravne kotareve i upravne općine, što je usklađeno s Ustavom iz lipnja 1921. godine. Uredbom o podjeli zemlje na upravne oblasti od 26. travnja 1922. te istodobno donesenim Zakonom o sreskoj i oblasnoj samoupravi (SN br. 92/1922), na osnovi čl. 95. Vidovdanskoga ustava, Kraljevina SHS podijeljena je 1922. na 33 oblasti. Na nekadašnjem teritoriju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nalazilo se šest oblasti, iako treba naglasiti da teritorij oblasti i županija nije isti. Jedna od oblasti bila je i Zagrebačka oblast, koja je teritorijalno obuhvaćala dio dotadašnje Zagrebačke i Varaždinske županije.¹⁰¹ Nova korjenita teritorijalna i upravna podjela uslijedila je nakon 6. siječnja 1929., kada je proglašena diktatura i kada je osnovano devet banovina, od kojih su dvije, Savska i Primorska, obuhvaćale hrvatsko područje, s tim da se Savska banovina približno podudarala s nekadašnjom Hrvatskom – Slavonijom. Na nižoj razini banovine su se sastojale od kotareva, a oni pak od općina. Posljednja se promjena zbila 1939., kada je donesena Uredba o Banovini Hrvatskoj.¹⁰² Sve te teritorijalne promjene onemogućavaju nam usporedbe popisa iz 1921. i 1931. godine, ali i činjenica da su prvi statistički podatci popisa 1921. objavljeni 1924. u knjizi *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. januara 1921.*, a *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. januara 1921.* objavljeni su osam godina kasnije.

Prvi popis proveden nakon Prvoga svjetskog rata 1921. godine popisao je 20 562 Židova,¹⁰³ a zadnji popis iz 1931. godine 21 505 Židova u Hrvatskoj (uključeni podatci iz općina na prostoru Primorske i Dunavske banovine; na prostoru Savske banovine popisano je 19 575 Židova).¹⁰⁴ Godine 1921. na prostoru Varaždinske županije živjelo je 569 Židova, od kojih ih je najviše živjelo u Varaždinu (423). Županija se 1921. dijelila na kotare: Varaždin, Zlatar, Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof i Pregrada. U kotaru Varaždin 1921. popisano je 59 Židova, a 1931. njih 50. Godine 1921. u Bartlovcu Židova nije bilo, u Biškupcu ih je bilo pet, u Vidovcu dva,

¹⁰¹ Mira Kolar Dimitrijević, »Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927–1929. godine«, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, Školska knjiga, Zagreb 1996., str. 113–122.

¹⁰² Mladen Klemenčić, »Promjene upravno-teritorijalnog ustroja Hrvatske 1918–1992.«, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, Školska knjiga, Zagreb 1996., str. 123–135.

¹⁰³ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921., Državna štamparija, Sarajevo 1932., str. 2.

¹⁰⁴ M. Švob, »Naseljavanje Židova u Slavoniju«, str. 192–194; M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, II., str. 344. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Državna štamparija, Beograd 1938., VIII. Zbog teritorijalnih promjena 1929. iz Savske banovine bilo je izuzeto cijelo područje Srijema, koji je uključen dijelom u Drinsku sa sjedištem u Sarajevu, a dijelom u Dunavsku banovinu sa sjedištem u Novom Sadu. Do promjena je došlo 1931. kada je iz Savske banovine izuzeta Bela krajina, koja je priključena Dravskoj banovini, a kotar Čabar je ponovno priključen Savskoj banovini. Znatno je korigirana istočna granica Savske banovine jer su joj priključeni kotari Vinkovci, Vukovar i Županja.

u Vinici 22, u Jalžabetu sedam, u Križovljnu – Cestici pet, u Petrijancu dva, u Šemovcu deset. Deset godina kasnije (1931) u Bartolovcu ih je bilo devet, u Biškopcu šest, u Jalžabetu dva, u Cestici i Petrijancu po jedan, u Vidovici osam i u Vinici 23. U gradu Varaždinu 1921. popisana su 423 Židova, a 1931. njih 486. U kotaru Zlatar 1921. popisano je 40 Židova, a 1931. njih 26. Po općinama, 1921. u Budinščini ih je bilo šest, u Zlataru 19, u Loboru šest, u Maču dva, u Mihovljanu jedan i u Hrašćini-Trgovišću šest, a 1931. u Budinščini i Trgovišću po tri, u Maču sedam i u Zlataru 13. U kotaru Ivanec 1921. popisano je 60 Židova, a 1931. njih 29. Po općinama, 1921. u Bednji ih je bilo 16, u Cvetlinu ni jedan, u Ivancu 42, u Maruševcu dva i u Lepoglavi ni jedan, a 1931. u Bednji i u Cvetlinu ih je bilo po četiri, u Ivancu 22 i u Lepoglavi 11. U kotaru Klanjec 1921. bilo ih je samo šest, od kojih tri u Velikom Trgovišću, a tri u Klanjcu, a 1931. samo četiri. U kotaru Krapina 1921. popisana su 84 Židova, a 1931. njih 59. Po općinama, 1921. u Đurmancu ih je bilo sedam, u Krapini 62, u Radoboju dvoje, u Zaboku šest i u Začretju sedam, a 1931. u Đurmancu ih je bilo 10, u Krapini 33, u Radoboju četiri i u Zaboku i u Začretju po šest. U kotaru Pregrada 1921. bilo je 19 Židova, a 1931. njih 16. U samoj općini Pregrada 1921. bilo ih je 12, a ostalih sedam popisani su u Krapinskim Toplicama (5) i Humu na Sutli (2), dok su 1931. svi popisani samo u općini Pregrada. Prema popisu iz 1921., u kotaru Stubica popisano je 47 Židova, a 1931. njih 65. Po mjestima, 1921. u Bistri su popisana trojica, a 1931. četvoriца; u Donjoj Stubici 1921. bilo ih je 28, a 1931. njih 18; u Gornjoj Stubici 1921. bila su trojica, a 1931. jedan Židov; u Mariji Bistrici 1921. bila su četiri Židova, a 1931. tri; u Oroslavju ih je 1921. bilo devet, a 1931. njih 39.¹⁰⁵ U odnosu na prijašnje popise (1880., 1890., 1900. i 1910), vidljivo je da dolazi do pada broja Židova u Hrvatskom zagorju. Nema kotara koji ne bilježi smanjenje broja Židova, a pad je zabilježen i u gradu Varaždinu, u kojem je 1910. popisano 619 Židova, a 1921. njih 423.

U mjestima Hrvatskoga zagorja iz godinu u godinu smanjivao se broj Židova, što je vidljivo i iz tablice 6. Većina mjesta bilježi pad, vrlo rijetko blago povećanje židovskih obitelji, izuzev Oroslavja, u kojem je 1921. godine popisano devet, a 1931. već 39 Židova, što je vjerojatno posljedica otvaranja niza tekstilnih tvornica, kao što su Oroslavje d.d., Preslica d.d., Zagorska tvornica vunjenih tkanina d.d. u Zaboku (osnovana 1936) i Ivančica d.d. (osnovana 1928), u kojoj je radilo 1500 radnika, a u upravi su bili zaposleni i židovski stručnjaci.¹⁰⁶

¹⁰⁵ M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, I., str. 90–97. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921., Državna štamparija, Sarajevo 1932., str. 254–258, 268. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti, Državna štamparija, Beograd 1938., str. X–XI.

¹⁰⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, »Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939–1941.«, *Povijesni prilozi*, 1990., br. 1, str. 167–194; Vlado Saftić, »Industrijalac Milan Prpić i ZIVT«, *Hrvatsko zagorje*, 2005., br. 1, str. 84–106. Iza većine ovih tvornica stajao je poduzetnik Milan Prpić (1874–1954).

Tablica 5. Židovi po kotarevima 1921. i 1931. u Hrvatskom zagorju

KOTAREVI	1921.	1931.
kotar Donja Stubica	47	65
kotar Ivanec	60	43
kotar Klanjec	6	4
kotar Krapina	84	59
Kotar Zlatar	40	28
kotar Pregrada	19	16
kotar Varaždin	59	50
Grad Varaždin	423	486

Izvor: Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice I*, Zagreb 2004., str. 90–96; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Državna štamparija, Sarajevo 1932., str. 254–258, 268; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Državna štamparija. Beograd 1938., X–XI.

Tablica 6. Židovi po mjestima u Hrvatskom zagorju u popisima 1921. i 1931.

Mjesta u Hrvatskom zagorju	1921.	1931.
Donja Stubica	28	18
Gornja Stubica	3	1
Marija Bistrica	4	3
Oroslavje	9	39
Ivanec	42	22
Klanjec	3	4
Krapina	62	33
Zabok	7	6
Začretje	6	6
Varaždinske Toplice	25	23
Pregrada	12	16
Vinica	22	23
Grad Varaždin	423	486

Izvor: Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice I*, Zagreb 2004., str. 90–96.

Uzroci smanjenju broju Židova u Hrvatskom zagorju još nisu poznati, međutim može se pretpostaviti da je to preseljenje iz manjih sredina u veće gradove, ponajviše u Zagreb i Varaždin, kao i činjenica da je useljavanje Židova s prostora bivše Habsburške Monarhije stagniralo, a i zabilježene su niske stope nataliteta/fertiliteta i prirodnoga prirasta. Od prijašnjih petero-šestero pa do desetoro djece, koliko se rađalo u obitelji,¹⁰⁷ 1930-ih židovske su obitelji u prosjeku imale dvoje-troje djece, o čemu svjedoče matične knjige rođenih varaždinske židovske općine.¹⁰⁸ Uslijed ulaska stanovništva Hrvatske u proces demografske tranzicije vrlo je vjerojatno došlo do smanjenja rođene djece i kod ostalih narodnosti i vjerskih zajednica, međutim zbog nedostatka relevantnih izvora podataka teško ih je uspoređivati.¹⁰⁹

Židovi s prostora Hrvatskoga zagorja i u međuratnom su razdoblju potpadali pod nadležnost Židovske općine u Varaždinu, no sve je više članova Židovske općine u Zagrebu. Što se tiče vjerskih obreda zagorskih Židova, provodili su ih rabini iz Varaždina ili bi im ponekad stigao rabin iz Zagreba. Židovi iz Hrvatskoga zagorja sahranjivali su se u Varaždinu, Zagrebu i Krapini, gdje i danas postoji dio židovskoga groblja, međutim u manjim mjestima gdje je živjela jedna ili dvije obitelji sahranjivani su na zajedničkim mjesnim grobljima, o čemu svjedoče njihovi nadgrobnici spomenici (npr. u Krapinskim Toplicama, obitelj Graff). Kakav je točno bio svakidašnji život Židova u Hrvatskom zagorju u međuratnom razdoblju, malo je poznato.

¹⁰⁷ Rukopis obiteljskoga stabla Dan Bar-Sele, napisan u prosincu 2002. godine. Dan Dragutin Bar Sela, »Sin stijene«, u: J. Domaš (prir.), *Glasovi, sjećanja, život, Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, Zagreb 2015., str. 191–194. Autor, rođen 1929., sjeća se kako je njegova prabaka Julijana Anhalzer iz Krapine rodila ukupno dvanaestoro djece, od kojih je deset preživjelo (dva dječaka i osam djevojčica). Većina bakinih sestara živjela je u Zagrebu, jedna u Svetom Križu. Više o obilježjima demografskoga razvoja u Hrvatskoj vidjeti u: Božena Vranješ-Šoljan, »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860–1918.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 31, Zagreb 1998., str. 41–53.

¹⁰⁸ Vidi: HR-HDA-883, DVD 80, M-2001 Matične knjige Zagrebačke židovske općine te HR-HDA-883, DVD 389, M-658; Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850.–1941.

¹⁰⁹ Više o demografskoj tranziciji u Nenad Vekarić, Božena Vranješ-Šoljan, »Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 47., lipanj 2009., str. 9–62; Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj, od 1780. do 1981. godine*, Globus, Zagreb 1987., str. 13–15; Alica Wertheimer-Baleić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999., str. 109. Demografska tranzicija označava promjene u natalitetu i mortalitetu koje nastaju kao posredna posljedica ukupnoga društveno-gospodarskog i kulturnog razvoja na određenom području-razvoja koji, preko primarnog utjecaja brojnih čimbenika na ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva, utječe na promjene u reprodukciji. Periodizaciju istraživanja demografskih promjena utvrdio je Jakov Gelo i to na razdoblje prije demografske tranzicije (od 1780. do 1880), razdoblje tranzicije mortaliteta i nataliteta (od 1880. do 1940), te razdoblje završetka tranzicije (od 1945. do 1980). Jedini tekst koji se bavio sličnom tematikom rad je Eldine Lovaš, »Reformirano stanovništvo sela Zmajevac u prvoj polovici 19. stoljeća (1827.–1850.)«, *Scrinia Slavonica*, 16, 2016., str. 165–198.

Židovske obitelji po mjestima u Hrvatskom zagorju

Nisu provedena detaljna istraživanja koje su sve židovske obitelji naseljavale Hrvatsko zagorje, međutim prema izvorima, primjerice matičnim knjigama Varaždinske židovske općine, prijavama imetka Židova¹¹⁰ i prema popisu stradalih za vrijeme Drugoga svjetskog rata objavljenom u zborniku radova *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, donosimo kratak pregled obitelji za koje postoje podatci o stanovanju. Poteškoću pri pisanju pregleda obitelji predstavlja i činjenica da su se židovske obitelji često selile iz jednoga mjesta u drugo ili su se članovi unutar jedne obitelji prilikom ženidbe, udaje i pokretanja posla u jednom razdoblju svojega života popisali u jednom, a potom u drugom mjestu, a bilo je i onih koji su se pokrstili ili promijenili prezime.

U kotaru Stubica Židovi su bili naseljeni u Donjoj i Gornjoj Stubici, Oroslavju, Mariji Bistrici i Bistri. U Donjoj Stubici¹¹¹ naselila se nakon 1900. obitelj Hiršl.¹¹² Tada se useljavaju i ostale židovske obitelji Weiss¹¹³ i obitelj Schönwald.¹¹⁴ Otac Miška/Mijo i sin Bogdan Weiss bili su trgovci, a bavili su se i poljoprivredom. Obojica su bili aktivni u društvima u Donjoj Stubici. Miško Weiss bio je čak i predsjednik Vatrogasnoga društva, a Bogdan je svirao u gudačkom kvartetu te bio istaknuti član Hrvatske seljačke stranke. Bogdan je do pred Drugi svjetski rat imao trgovinu mješovite robe »Franjo Weiss i sin«.¹¹⁵ Obitelj Schönwald imala je gostionicu »Kolodvo-

¹¹⁰ HR-HDA-1076. Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (PONOVA)

¹¹¹ Više o Židovima u Donjoj Stubici u radu: Danica Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, *Hrvatsko zagorje*, 2011., br. 1–4, str. 297–310.

¹¹² Josip Buturac, *Stubica, Donja i Gornja 1209.–1982.*, Stubica-Zagreb 1982., str. 59.

¹¹³ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Zagreb 1981., str. 487; J. Buturac, *Stubica, Donja i Gornja 1209.–1982.*, str. 60; D. Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, str. 301–305. Godine 1897–98. spominje se trgovac u D. Stubici Franjo Weiss. Uz to on je bio i ravnatelj Stubičke štedionice d.d. osnovane 1906. Imao je sina Miška (Miju) koji je sa suprugom Šteficom rod. Taussig rodom iz Rijeke imao sina Bogdana koji se oženio sa Đurđicom koja nije bila židovskoga podrijetla. Imali su sina Vladimira. U Holokaustu je stradala Štefica Weiss, a spasili su se Bogdan i njegov sin Vladimir.

¹¹⁴ D. Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, str. 305–306; Filip Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. Opredjeljivanja, borbe, žrtve*, Zagreb 2012., str. 42. Vidi bilješku 37. Od obitelji Schönwald, rat je preživjela jedino Ruža, udana Anić.

¹¹⁵ HR-HDA-F-1076-PONOVA-DKI, Kartoteka osoba po gradovima; Donja Stubica; D. Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, str. 302–303. F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 42. Bogdan Weiss, sin Miška Weissa bio je istaknuti član HSS-a. Bogdan se za vrijeme Drugog svjetskog rata sklonio u Crikvenicu sa sinom Vladimirom, dok mu je supruga, inače učiteljica u Dobrim Zdencima, umrla uoči rata. U Holokaustu je stradala Bogdanova pomajka Štefica, rođena Riječanka, i druga supruga Bogdanova oca. Prema pričanjima Bogdanu Weissu su pomogli da se spasi ustaški povjerenik koji je postavljen u njegovu trgovinu, Lisec, i donjostubički liječnik dr. Josip Matuš, da sa sinom pobjegne u Hrvatsko primorje. Na koncu se Bogdan Weiss prebacio u partizane. Njegov sin Vladimir je nakon završetka rat otišao u SAD.

ru« koja je 1930-ih godina bila središte društvenoga i zabavnoga života u Stubici.¹¹⁶ Isto tako Donju Stubicu nastanjivala je od kraja XIX. st. obitelj Feller.¹¹⁷ Godine 1899. Eugen Viktor Feller otvorio je ljekarnu u Donjoj Stubici, a 1904. preselio se u Zagreb. Nakon njegove smrti 1936. sin Kazimir preuzeo je ljekarnu. Kazimirova obitelj, supruga Iluška i sin Ivan, doživjela je tragičnu sudbinu u logoru.¹¹⁸ Uz njih, u Donjoj Stubici živjeli su Marija i Oto Šmit, obitelj Schülhof te trgovačka obitelj Klein, koja je imala trgovinu živežnim namirnicama.¹¹⁹ Pred početak Drugoga svjetskog rata tu je živjela i Ivka Fürst, bivši poštanski inspektor u mirovini, te trgovački pomoćnik Viktor Leitner.¹²⁰

U Gornjoj Stubici je do pred Drugi svjetski rata živjela Marija Brezak rođ. Fürst (Goričan, 4. XII. 1904 – ?) te njezina majka, Johanna/Ivka Fürst (Goričan, 10. XI. 1863 – Holokaust?) Davidova udovica. Uz njih, u mjestu su stanovali Edo i Hermina Fürst.¹²¹ U Mariji Bistrici živjela je obitelj Klein, koja se doselila u mjesto

¹¹⁶ D. Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, str. 305–306. Obitelj Schönwald bila je velika. Činili su je: Hinko, Ivan, Katica, Mladen, Nevenka, Relika, Selma i Zlatko. Glava obitelji, Hinko, uz to što je imao gostionicu, bio je vlasnik i ledenice na Starom gradu.

¹¹⁷ Lorca Lončar, »Obitelj Feller u znanosti, kulturi i umjetnosti«, *Hrvatsko zagorje*, 2007., br. 3–4, str. 75–85. Eugen Viktor Feller (Lavov, 1871–1936), ljekarnik. Prije negoli je došao u Donju Stubicu, dvije je godine bio zakupnik ljekarne »Crvenom križu« u Grubišnom Polju. Došao je u Donju Stubicu 1899. te je otvorio novu ljekarnu »Sv. Trojstvo«. U Donjoj je Stubici izgradio zgradu pored župne crkve. Eugen V. Feller preselio se 1904. u Zagreb. E. V. Feller i supruga Ida Oemichen (1870–1938) imali su dvanaestero djece, i to osmero sinova: Ferdinand (1897–1960), Marko (1900–1943), Vladimir (1902–1944), Miroslav (1901–1961), Marijan (1903–1974), Kazimir (1904–1942), Dragan (1905–1974) i Vilibald Srećko-Vilim, i četiri kćeri: Elsa (1899–1923), Marica (1907–1907), Zora (1909–1992) i Krista (1912–1974).

¹¹⁸ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 42. Vidi bilješku 37. U travnju 1942. obitelj Feller bila je zatočena u podrumu jedne kuće koja se nalazila blizu ljekarne u Donjoj Stubici. Kazimir Feller ubijen je u logoru Jasenovac ili Stara Gradiška, a njegova žena Iluška i sin Ivica navodno su popili otrov u logoru Stara Gradiška. Jedino je preživjela loza brata Ferde Feller, ljekarnika koji je tijekom rata bio u Njemačkoj, a nakon završetka rata vratio se u Zagreb i živio u obiteljskoj vili u Jujevskoj ulici. Uz njega je preživjela i Zora Feller, koja je zajedno s Ferdom svjedočila u korist kardinala Stepinca, ali je ta svjedočenja sud odbacio.

¹¹⁹ Filip Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941–1945.* (doktorska disertacija), Zagreb 2008., str. 48; F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 42.; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 471–472, str. 490; D. Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, str. 306. Kleinovi su imali trgovinu živežnih namirnica. Obitelj su činili: Augustina, Božo, Katarina, Slavko, Vlatko i Vladimir. Kleinovi su igrali nogomet u Donjoj Stubici, a 9. srpnja 1941. izbrisani su iz članstva nogometnoga društva.

¹²⁰ HR-HDA-F-1076-PONOVA-DKI, Kartoteka osoba po gradovima Donja Stubica <http://yvn.g.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=4361947&ind=4&winId=-1462101806382651749> (pristupljeno 20. IX. 2017). Na stranicama Yad Vashema spominje se da je u Donjoj Stubici živjela Ivka Fürst/First rođena 1890. u Donjoj Stubici, stradala u logoru Stara Gradiška 1942. godine, kao i Ivka Fürst rođena 1885. godine. Je i to ista osoba, ne može se potvrditi.

¹²¹ HR-HDA-F-1076-PONOVA-DKI, Kartoteka osoba po gradovima; HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 647/1076, spisi

krajem XIX. st.¹²² U Oroslavju su živjele obitelji Kryceri i Tobolski. Obje su došle iz Poljske.¹²³ Mihael Krycer došao je iz Poljske u Oroslavje kako bi radio u Zagorskoj tvornici vunениh tkanina d.d. Oroslavje. Po zanimanju je bio tekstilni stručnjak manipulirajući vunu i pamuku. Radio je kod zagorske tvornice vunениh tkanina, a uz to je bio i član upravnoga odbora kod tvornice svilenih čarapa »Silk« u Zagrebu. U Oroslavju je stanovao sa suprugom Sofijom i sinom Aleksandrom.¹²⁴ U Oroslavju su također stanovali Tibor i Adela Fürst.¹²⁵

Na prostoru Bistre židovske obitelji popisane su već 1880. te su stanovale u Jakovlju (3 člana), Jablanovcu (2) i Novakima (2). Godine 1882. u Bistri je stanovao gostioničar Samuel Leitner sa suprugom, no oni su se 1884. preselili u Orahovicu,¹²⁶ dok je u Novakima živio Ignatz Deutsch, koji se s obitelji preselio u Krapinu.¹²⁷ Deset godina kasnije, 1890. broj Židova se smanjio te ih je popisano samo četvero, od kojih jedan u Donjoj Bistri, jedan u Jakovlju i dvoje u Jablanovcu.¹²⁸ Godine 1900. bila su samo trojica Židova, koji su svi popisani u Jakovlju. Pred izbijanje Prvoga svjetskog rata, prema popisu iz 1910. u Jakovlju je popisano pet Židova.¹²⁹ Ne zna se točno koje su to židovske obitelji bile i kako su se zvale. Vjerojatno je jedna bila obitelj Koch jer se u popisu stradalih Židova u Holokaustu kao žrtva navodi Irena Koch, udata Kern, rođena 1893. u Gornjoj Bistri, a stradala u logoru Đakovo 1942. godine.¹³⁰ U Bukovju

27212 i 27209;

¹²² D. Lacković, »Nemiri na „pijacu« u Mariji Bistrici 1883. godine«, *Hrvatsko zagorje*, 2009., br. 1–2, str. 186–200; Darko Lacković, »Marija Bistrica i njezini stanovnici u Prvom svjetskom ratu«, *Hrvatsko zagorje*, 2014., br. 1–2, str. 24–25. Josipa Klein predsjedala je odborom koji je 1916. podignuo ratni paviljon u M. Bistrici.

¹²³ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 480., 491.

¹²⁴ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 627/1076, spisi 21020.

¹²⁵ HR-HDA-F-1076-PONOVA-DKI, Kartoteka osoba po gradovima Donja Stubica

¹²⁶ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850.-1941.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedich popisa 1880.*, Zagreb 1889., str. 84; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedich popisa 1890.*, Zagreb 1892., str. 67.

¹²⁹ *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedich popisa 1880.*, Zagreb 1889., str. 84; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedich popisa 1890.*, Zagreb 1892., str. 67; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, demografske prilike po prebivalištima*, Zagreb 1914., str. 166–168; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914., str. 140–144.

¹³⁰ M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, II., str. 80.

Bistranskom živjela je Tereza Grünwald, udana Križanić, i Marija Glasser, udana Križanić.¹³¹

U kotaru Ivanec, Židovi su najviše bili naseljeni u samom Ivancu, u koji su se počeli useljavati sredinom XIX. st.¹³² Pred Prvi svjetski rat u Ivancu je bilo nekoliko poduzeća koja su vodili Židovi. Tvrtka Herman Schlessinger iz Györa (Ugarska) uredila je u Ivancu pecaru. Vodenu pilanu imao je Gustav Taussig (žena mu je bila Ana, a sin Hinko). Oko 1890. u Ivanec se doselio novi poduzetnik Eduard Grünwald, koji je vodio mlin, a u Ivančici je zajedno s Dragutinom Kosom imao šumarsku industriju. Od 1907. u Ladanju Donjem započeo je Hugo Moses s vađenjem ugljena, zaposlivši 25–100 radnika.¹³³ Glavni liječnik u ivanečkim rudnicima i Golubovcu od 1909. bio je dr. Mavro Spiller,¹³⁴ koji je liječničku službu obavljao tridesetak godina. Uz to, bio je i kotarski liječnik,¹³⁵ te predsjednik ivanečkoga Crvenog križa. Ujedno je i bio jedna od najznačajnijih osoba međuratnoga razdoblja u Ivancu. Politički je pripadao Hrvatskoj seljačkoj stranci. Njegov sin, dr. Adalbert S/Špiller-Georgijević (Čerević kraj Iloka, 18. XI. 1899 – Samobor, 17. XI. 1991) također je bio liječnik u Maruševcu (1927–39) i Ivancu (1941–45). Bio je oženjen Almom iz obitelji Blumenschein. Između dvaju svjetskih ratova u Ivancu je živjela i židovska obitelj Graf (Eugenija i Žiga), kao i Blumenscheini. Hinko/Heinrich Blumenschein vrlo često javljao se u *Varaždinskim novostima* i *Ĵutarnjem listu* kao dopisnik iz Ivanca.¹³⁶ Obrtnici Židovi u Ivancu bili su trgovac Vatroslav Deutsch (1918–21), jedan od osnivača Ivanečke obrtne zadruga, i trgovac Nathan Schwarz (1908–12). Većina židovskih obitelji prije Prvo-

¹³¹ HR-HDA-F-1076-PONOVA-DKI, Kartoteka osoba po gradovima, Donja Stubica.

¹³² Suzana Jagić, »Društveni-gospodarski razvoj Ivanca od 1918. do 1941. godine«, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 2011., sv. 22, str. 13–65. Melita Švob navodi da su u Ivancu 1921. živjela 42, a 1931. 22 Židova.

¹³³ Marijan Kraš, *Ivanec, prilozi povijesti Ivanca do 1940.*, Varaždin 1996., str. 65., 74–78.

¹³⁴ M. Kraš, *Ivanec*, str. 134. *Vijest iz Varaždinskih novosti*, br. 575, 5. prosinca 1940. Dana 1. prosinca 1940. umro je u Jajcu viši sanitetski inspektor Mavro Spiller/Špiller, rođen u Osijeku i star 71 godinu (1869), dugogodišnji predsjednik Narodne čitaonice u Ivancu. Radi svojega požrtvovnog i humanitarnog rada bio je voljen i cijenjen u svim krugovima naroda i građanstva. U Bosni je bio u posjetu svojem sinu, koji je služio u Jajcu kao kotarski šumar. M. Spiller je djelotvorno i kulturno radio u Ivancu 35 godina, doselivši u nj iz Kostajnice. Sahranjen je na Mirogoju. Njegov sin Albert Spiller je kotarski liječnik i ugledni član HSS-a, kao i njegov otac, drugi sin Pavle, činovnik Narodne banke u Zagrebu, a treći sin Emil šumarski inženjer u Jajcu. Kći mu je udata za suca Gabrijela Borovečkog u Zagrebu.

¹³⁵ S. Jagić, »Društveni-gospodarski razvoj Ivanca od 1918. do 1941. godine«, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 2011., sv. 22, str. 13–65.

¹³⁶ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljani imetak, kutija 619./1076., spis 27299 Hinko Blumenschein (Sveti Križ Začretje, 23. XII. 1870.–?). Bio je činovnik kod Centralne banke u Zagrebu, a povremeno je bio i dopisnik zagrebačkog *Ĵutarnjeg lista*. Bio je oženjen Herminom Blumenschein, rođenom Woitz (Ivanec, 28. II. 1880.–?). Djeca su im bankovni činovnik Zlatko i Alma, udana Spiller.

ga svjetskog rata uključila se u društveni život Ivanca. Voditelj ivanečkoga limenog orkestra koji je djelovao unutar Dobrovoljnoga vatrogasnog društva bio je od 1924. Ladislav Grinsky (Grünbaum-Deutsch).¹³⁷ Do Drugoga svjetskog rata trgovinu blizu sudske zgrade u Ivancu imao je Gelb, a kod seoskoga trga trgovinu je imao Leitner.¹³⁸ Gostionicu na kbr. 37 imao je Artur Vojtic/Woitiz.¹³⁹ Odvjetnik od 1921. bio je dr. Bruno Steiner.¹⁴⁰

Dok je u Krapini bilo više židovskih obitelji, u okolnim selima uglavnom su stanovale jedna do dvije obitelji koje su posjedovale trgovinu ili gostionicu.¹⁴¹ Uz Krapinu, Židovi su u krapinskom kotaru popisani u Macelju, Đurmancu, Cerju, Petrovskom, Gornjem Jesenju, Radoboju, Pretkovcu, Mihaljekovu jareku, Ciglenici, Grdencima, Svetom Križu Začretju, Zaboku, Dolićima, Trebežu i Dubravi. Zasada je još uvijek nepoznato kada se prvi Židov naselio u Krapini.¹⁴² Jedna od prvih obitelji u Krapini bila je obitelj Farkaš, s time da je rođonačelnik Mavro Farkaš (? 1811–Krapina, 6. VII. 1887), prema sjećanjima, došao iz Galicije i u Krapini osnovao manju manufakturu. Njegov sin Vatroslav (Ignac) Farkaš bio je ugledan industrijalac (Krapina, 16. I. 1851–Krapina, 15. VIII. 1925), koji je manufakturu, naslijedivši je od oca, kasnije pretvorio u tvornicu sapuna, svijeća i crnila za obuću. Bio je dugogodišnji krapinski i općinski zastupnik u Obrtničkoj komori u Zagrebu, predsjednik dobrovoljnoga Vatrogasnog društva u Krapini¹⁴³ i član ravnateljstva Krapinske štedionice te u Zagrebu od 1895. član savjetodavnoga odbora Prve hrvatske štedionice i tijela Zemaljskoga saveza hrvatsko-slavonskih industrijalaca.¹⁴⁴ I ženske članice obitelji Farkaš sudjelovale su u javnom životu u Krapini. Roza Farkaš bila je predsjednica Crvenoga križa (osnovan 1885).¹⁴⁵ Uz Farkaše, među prvim Židovima u Krapini na-

¹³⁷ M. Kraš, *Ivanec*, str. 80–129.

¹³⁸ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 473; M. Kraš, *Ivanec*, 107., str. 130–131, 142., Iz *Ivanečkoga kalendara* 1980., Uspomene slikara Mirka Račkog na Ivanec.

¹³⁹ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 619/1076; spis 27299. Antun Vojtic/Woitiz (Ivanec, 21. XII. 1891–?). Gostioničar, rastavljen, a sin živi kod bivše supruge. Njegove sestre su Hermina Blumenschein, Josipa Vojtic, Helena Singer i Sara Hafner.

¹⁴⁰ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 619/1076, spis 27299. Dr. Bruno Steiner (Varaždin, 30. IV. 1893–?) bio je oženjen »čistom arijevkom« Nadom Marijom Gabrijel, rođenom pl. Zupanić. Po odluci Ministarstva unutarnjih poslova NDH broj 5203 dr. Bruno Steiner nije bio dužan nositi »određeni znak za Židove i protiv njega se nisu preduzimale ponižavajuće mjere predviđene za Židove«.

¹⁴¹ Ljiljana Dobrovšak, »Židovi u Krapini«, *Ruah Hadaša*, lipanj, br. 35., Zagreb 2016., str. 13–15.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ <http://dvd-krapina.hr/povijest-dvd-a/> (pristupljeno 12. VI. 2017)

¹⁴⁴ <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5847> (pristupljeno 12. VI. 2017)

¹⁴⁵ <http://gdck-krapina.hr/o-nama/kroz-povijest/> (pristupljeno 13. VI. 2017)

vode se obitelji trgovaca braće Moritza i Jeana Donnanberga, kao i obitelj trgovca Jakoba Spitzera, koji će kasnije postati predstavnik moćne trgovačke obitelji izvoznika poljoprivrednih proizvoda. Šezdesetih godina XIX. st. u grad se doselila obitelj trgovca Alberta Schwarzenberga te trgovca Leopolda Schwarza, a 1870-ih obitelj trgovca Adolfa Barra (Barr), Wilhelma Goldberga te Nathana i Ignatza Weissa. Osamdesetih godina dolazi mesar Ignatz Schönwald, učitelj Adolf Blauhorn, te trgovci Izidor Kohn, Josip Weiss(z) i Josip Deutsch, kao i knjigovođa Jakob Kohn (njegov sin Josip Kohn kasnije će promijeniti prezime u Svečenski). Devedesetih godina XIX. st. u Krapini se spominju trgovci Makso Gostl, potom Josip i sin Albert Gostl (obojica su živjela u Gornjem Jesenju) i nešto kasnije samostalni trgovac manufakturne robe Hinko Gostl. Makso Gostl bio je oženjen Rosom, rođenom Pollak, a 1902. promijenio je prezime u Ružić. Albert (Güssing, 1863 – Krapina, 1929) je bio u braku s Gizelom, rođenom Schreiber.¹⁴⁶ Početkom XX. st. sedlarskim poslom bavio se Ignatz Biller, a Leopold Biller bio je brijač. Trgovinu su imali Milan, Leopold i Josip Anhalzer,¹⁴⁷ knjigovođe su bili Josip Kornfein i Ignatz Weiner, a na željezničkoj postaji kratko je radio mađarski Židov Arnold Balassa. Trgovac rabljenim stvarima, odnosno staretinar bio je Šandor Pinter, pokućarac Mavro Biller, a pekar Abraham Pinkas. Vjeroučitelji na prijelazu stoljeća bili su otac i sin Josip i Sigmund Schey. Do početka Prvoga svjetskog rata kao trgovci spominju se još Jakob Singer i Julijo Hochsinger. U susjednom Jesenju stanovao je trgovac Bernard Klein sa sinom Josipom. Josip Klein (Jesenje, 16. VII. 1884 – ?) poslije se preselio u Doliće, gdje je bio trgovac mješovitom robom i gostioničar. U Velikoj Vesi – Krapina živjela je obitelj Anhalcer/Anhalzer. Dragutin Anhalzer bio je tvornički radnik kod Krapinske tekstilne industrije d.d. Krapina. U međuratnom razdoblju kao trgovci djelovali su Alois i Vjekoslav Gostl te Josip Biller, trgovac kožnom robom. Malvina Gostl imala je trgovinu »špecerajskom robom« u Magistratskoj ulici 4, a trgovinu mješovite robe Jakob Singer. U Krapini je živjela i trgovačka obitelj Schlossberger: Šandor (Koprivnica, 27. VII. 1873 – 1941), supruga Philipina/Filipina (1873 – 23. VI. 1930) i sin Teodor

¹⁴⁶ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941., Rodonačelnici obitelji Gostl došli su iz Güssinga/Németújvár, danas Austrija. Albert Gostl i Gizela imali su djecu: Elviru (Krapina, 24. XI. 1891–?), Idu (Krapina, 18. X. 1893–Krapina, 28. V. 1895), Melaniju/Malvinu (Krapina, 17. I. 1895–Auschwitz), Jasnu (Krapina, 10. VI. 1896–?), Almu (Krapina, 5. VI. 1898 – 3. VI. 1960), Zlatu (Krapina, 1. IX. 1899–Krapina, 24. X. 1899), Jelku (Krapina, 8. XI. 1900–?), Bogdana (Krapina, 30. XII. 1901–?), Gretu (Krapina, 7. III. 1903–?), Dragu (Krapina, 13. XI. 1905–), Hinka (Krapina, 4. V. 1906–?) i Miru (Krapina, 14. XI. 1908–?). Makso Gostl i Roza, rođena Pollak, imali su djecu: Cvetu Gostl Ružić (Krapina, 7. IV. 1894–?), Gretu (Krapina, 15. VI. 1895–?), Stjepana (Krapina, 18. XII. 1896 – Krapina, 17. V. 1897). Makso je živio u Krapini, a supruga mu je bila rodom iz Radoboja. Oženili su se 1893. godine.

¹⁴⁷ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941. Josip Anhalzer rođen je 1875. u Kuljevčici, od roditelja Jakoba i Julije, rođene Klein, međutim živio je u Krapini, a 1901. oženio se Franjicom Gostl iz Jesenja. Njegov brat Leopold rođen je 1879. u Krapini, oženio se Gizelom Klein iz Krapine (kći Bernarda Kleina).

(1901–1941). Trgovinu delikatesama imali su u Gajevoj 8. Na području kotara Krapina do pred Drugi svjetski rat živjela je i obitelj trgovačkoga pomoćnika Ljube Singera. Uz njih, u Gornjem Jesenju bio je učitelj Albert Anhalzer, koji nije bio rodom iz Zagorja,¹⁴⁸ kao i općinski liječnik iz Začretja Julije Lemberger/Lamberger. Tvornicu obuće u Krapini imala je židovska obitelj Roth iz Maribora, čiji su članovi stanovali u Pregradi. Adolf Roth (1866 – 28. IV. 1937) bio je vlasnik prve tvornice cipela u Krapini.¹⁴⁹ U mjestu je živjela i Fani Goldberger (Krapina, 19. XI. 1874 – ?) te do pred Drugi svjetski rat obitelji Gostl: Gizela (Murska Subota, 10. V. 1873 – Holokaust), Helena (Koprivnica, 6. I. 1887 – Holokaust), Hinko (Krapina, 7. IV. 1894 – ?), Melanija (Krapina, 17. I. 1895 – Holokaust), Natalija (Krapina, 8. IV. 1904 – Holokaust) i Ruža (Krapina, 19. VI. 1904 – Holokaust). U Holokaustu su stradali Helena, Hinko, Paulina, Natalija i Ruža.¹⁵⁰ Židovi iz Krapine bili su obiteljski ženidbenim vezama povezani sa obiteljima koje su živjele u okolici, Radoboju (obitelj Rendelli, Pollak), Gornjem Jesenju (obitelj Klein, Gostl), Krapinskim Toplicama (obitelj Graff) i Varaždinu (obitelj Moses, Schlesinger). Iako nisu imali vlastitu općinu, dolazio bi im u posjet varaždinski (Ignat Ernest) ili zagrebački rabin, a kao obrezatelj muške djece navodi se David Moses (Makersdorf, 1825 – Krapina, 1895), koji je živio u Krapini i koji je uz ovu dužnost obavljao i dužnost židovskoga ritualnog mesara (šahtera). Kao obrezatelj spominje se i liječnik Sigmund Blümenschein. Ponekad su obrezatelji dolazili i izvana, tako je 1900. to bio podkantor Izidor Gross iz Karlovca. Na groblju u Krapini, prema dostupnim podacima, Židovi su se počeli sahranjivati od 1878. Prvi je sahranjen Milan Blümenschein, dijete staro 27 dana, rođeno u Svetom Križu Začretju. Na krapinskom groblju nisu se sahranjivali samo Židovi iz Krapine, već i iz susjednih mjesta i sela: Radoboja, Sopota, Pregrade, Cerja, Jesenja, Krapinskih Toplica, Cigrovca, Zlatara, Zaboka, Đurmanca i dr.¹⁵¹

¹⁴⁸ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 44. Albert/Adalbert Anhalzer bio je učitelj u Gornjem Jesenju. Nedugo nakon uspostave NDH, otpušten je službe. Anhalzeri su zajedno s drugim Židovima iz kotara Krapine uhićeni 4. kolovoza 1941. Obitelj je prvo transportirana u Gospić, a odatle krajem kolovoza nakon dolaska Talijana u Jastrebarsko. U Jastrebarskom su odvojeni muškarci od žena. Žene su upućene u logor Kruščicu kraj Travnika, a muškarci u Jasenovac. U Jasenovcu je odmah nakon dolaska poginuo Josip Anhalzer, a njegov sin Adalbert je ubijen krajem 1942. godine. Iz logora Kruščica žene su prebačene u Lobor, gdje je punica Adalberta Anhalzera, Lina Gostl, umrla od tifusa, a supruga Josipa Anhalzera odvedena je u Auschwitz, gdje je ubijena.

¹⁴⁹ Marija Kantoci, »Prilog povijesti Židova u Hrvatskom Zagorju tijekom Drugog svjetskog rata«, *Hrvatsko zagorje*, 2008., br. 3–4, str. 160; Popis obitelji rađen i po HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 621/1076.

¹⁵⁰ F. Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941–1945.*, str. 51.; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 473., 488.

¹⁵¹ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941., umrlih 1878–1943. i vjenčanih 1850–1941; M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

U Svetom Križu Začretju živjeli su obitelj Blümenschein (Petronila, Edo, Jelka i dr.), pripadnici koje su dijelom sahranjeni na varaždinskom, a dijelom na krapinskom židovskom groblju,¹⁵² te liječnik dr. Julije Lamberger.¹⁵³ U Radoboju je oko 1865. živio gostioničar Franz Weiss sa suprugom Rosi i sinom Bernardom, potom Salamon i Beti Pollak, koji su 1902. promijenili prezime u Ružić, a u međuratnom razdoblju Vladimir Anhalzer sa suprugom Zorom.¹⁵⁴ U Đurmancu je 1882. živio Josip Herlinger s obitelji,¹⁵⁵ a u međuratnom razdoblju Josip Eisenstädter.¹⁵⁶ U Petrovskom su oko 1860. s obitelji živjeli Wilhelm i Netti Goldberger,¹⁵⁷ oko 1880. trgovac Leopold Gostl,¹⁵⁸ a u međuratnom razdoblju obitelj Ljudevita Silbermanna, kojega su ustaše otpremili u koncentracijski logor u Gospić, a potom u Jasenovac.¹⁵⁹ U Zaboku je 1890-ih živjela obitelj trgovca Eduarda (Lazara) Anhalzera,¹⁶⁰ potom trgovac Arnold Weiss,¹⁶¹ a početkom XX. st. trgovac Mavro Steiner.¹⁶² U Zaboku su stanovale i obitelji Biller (Vilim), Rendeli (Samuel se preselilo iz Poznanovca u Zabok, gdje su mu se rodili sinovi Zdenko i Branko) i Steiner.¹⁶³ Jedno je vrijeme u Vugrovcu kraj Zaboka živio trgovac Bernard Neumann.¹⁶⁴

U kotaru Pregrada Židovi su stanovali u Pregradi i Krapinskim Toplicama. U Pregradi su se bavili trgovinom, a nekoliko ih je bilo zaposleno u javnim službama. Devedesetih godina XIX. st. u Pregradi je živio trgovac Pollak sa suprugom Šarlo-

¹⁵² HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, umrlih 1878–1943.

¹⁵³ HR-HDA-883, M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

¹⁵⁴ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941., HR-HDA- M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

¹⁵⁵ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941. *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 474.

¹⁵⁶ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, umrlih 1878–1943.

¹⁵⁷ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941.,

¹⁵⁸ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, vjenčanih 1850–1941. Leopold Gostl. Bio je trgovac, rođen 1854. u Güssingu (roditelji Josip i Johanna, rođena Biller), živio je Petrovskom i 1881. oženio se Karolinom Klein, rođenom 1856. u Güssingu (roditelji Bernard i Hani, rođena Biller).

¹⁵⁹ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 46.

¹⁶⁰ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941.

¹⁶¹ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, vjenčanih 1850–1941.

¹⁶² HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, umrlih 1878–1943.

¹⁶³ F. Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941–1945.*, str. 53; M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, I., str. 186; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 489; Ž. Bajza, *Po dragom kraju. Vodič po području općine Zabok*, str. 21.

¹⁶⁴ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, vjenčanih 1850–1941.

tom te Eduard Anhalzer i Emil Blau.¹⁶⁵ U XIX. st. u Pregradu su se doselile obitelji Roth i Gostl.¹⁶⁶ Rothovi su bili iz Maribora, a posjede u kotaru Pregrada (u Gornjoj Plemenščini) kupili su 13. III. 1899. Osim vinogradarstvom i poljoprivredom, obitelj Roth bavila se i trgovinom. Posjedovali su trgovinu mješovite robe te tvornicu obuće u Krapini.¹⁶⁷ Do pred Drugi svjetski rat u Pregradi su živjele tri obitelji, a u Sopotu četiri. U Sopotu su Gostlovi imali posjede i trgovinu u zgradi u kojoj se i dan-danas nalazi trgovina koju mještani nazivaju *židovskom*. Rodonačelnik te obitelji bio je trgovac Benedikt Gostl (Güssing, 1835 – Sopot, 1893), s kojim su živjeli sinovi Makso (Sopot, 4. VI. 1875–?), trgovac na malo, sa suprugom Albinom, rođenom Goldberger (Krapina, 2. XII. 1877–?) i kćeri Mirom (Sopot, 3. IV. 1916–?), te Ignac (Sopot, 4. V. 1884–?). U samoj Pregradi živjela je udovica i trgovkinja mješovite robe Slava Gostl (Petrovsko, 28. II. 1870 – logor, 1944), Albertova supruga, sa sinom Vilkom (Pregrada, 16. I. 1911– logor, 1944), apsolventom veterine koji je i po donošenju židovskih zakona radio s majkom u njihovoj trgovini na kbr. 20. Trgovinu je u mjestu imao i Leo Kürschner.¹⁶⁸

U Krapinskim Toplicama spominju se obitelji Graf/Graff i Kornitschan. Najranije su se doselili Leopold, Bernard i Moritz Graff početkom 1860-ih.¹⁶⁹ Trgovci su bili Alfred i Israel/Izidor i Leopold Korintschan,¹⁷⁰ koji će se kasnije preseliti u Za-

---

¹⁶⁵ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, umrlih 1878–1943; HR-HDA-M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

¹⁶⁶ M. Kantoci, »Prilog povijesti Židova u Hrvatskom Zagorju tijekom Drugog svjetskog rata«, str. 159–160.

¹⁶⁷ M. Kantoci, »Prilog povijesti Židova u Hrvatskom Zagorju tijekom Drugog svjetskog rata«, str. 157–164; F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 48. Obitelj Roth je 1899. kupila posjede, a 1941. Matilda Baumgartner, rođena Roth, iz St. Veita, prodala ih nećakinji Mariji Roth (Maribor, 17. III. 1913–1943), koja se udala za Rudolfa Hrestaka, trgovca iz Gornje Plemenščine koji je tijekom rata bio ustaški tabornik u Pregradi. Čekala je s njim dijete, međutim na Badnjak 1943. ubila su ju dvojica prerušana u partizane prilikom pokušaja pljačke.

¹⁶⁸ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 643/1076. spisi koji se tiču Pregrade.

¹⁶⁹ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941., vjenčanih 1850–1941. Moritz/Mavro Graff trgovac iz Toplica oženio se 1865. s Babete Moses, rodom iz Vinice. Imali su kćer Šarolotu, koja se 1890. udala za Abrahama/Adolfa Neumanna iz Vugrovca, kćeri Cili (1865–?), Linu (1867–?), Paulinu (1868–?), sinove Henricha (1869–?), Marcusa (1870–?), Alberta (1876–?), Emila (1877–?), Lea (1878–?), kćeri Gisellu (1879–?), Herminu (1880–?), Olgu (1884–?), Hedvigu (1886–?), sina Bernarda (1889–1890) i kćer Rosaliju (1890–?).

Leopold Graff je u braku s Henrijetom imao sina Maksimiliana (1863–1918), a Bernard Graff je u braku s Henriette, rođenom Böhm, imao djecu: Julijusa (1864–), Filipa (1866–), Leontine (1870–?), Gixelu (1873–?).

¹⁷⁰ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941., Leopold Korinstchan bio je u braku s Klarom Deustch i imali su djecu: Sidoniju (1873–?), Maxa (1874–?), Alfreda (1876–?), Marianu (1878–?) i Hanni (1882–?). Leopoldov sin Alfred Kornitschan, oženio se 1900.

bok.¹⁷¹ U Toplicama je već 1860-ih godina radio i profesionalni fotograf Josef Schretter, zahvaljujući kojem imamo neke od prvih veduta Toplica i Trakošćana. Nakon što mu je posao dobro krenuo, otvorio je i ekspozituru i u Celju.¹⁷² Najistaknutija židovska obitelj u Krapinskim Toplicama ipak je bila obitelj Graff.

U kotaru Zlatar Židova je najviše bilo u Zlataru, a tek nekoliko u Budinščini, Bedekovčini i Maču. U Zlataru je 1879. živio trgovac Simon Neumann, sa suprugom Julijom,¹⁷³ a početkom XX. st. mesar Hinko (negdje se navodi da mu je ime Ignatz) Schönwald (Kormerz, 1836 – Zlatar, 1894). Do svoje smrti (1909) u Zlataru je živio trgovac Vilim Goldberger,¹⁷⁴ a u međuratnom razdoblju obitelj Biller. Sestre Ada, Ljuba i Paula Biller imale su trgovinu mješovitom robom u Zlataru. Njihov se otac 1850. doselio prvo u Krajinu, a potom u Oroslavje, gdje je bio poštar do 1888. Početkom XX. st. obitelj se preselila u Zlatar.¹⁷⁵ Mehaničar i gostioničar Viktor Frankl gostionicu je naslijedio od oca Žige.¹⁷⁶ U Zlataru je privatnu ordinaciju imao liječnik dr. Milan Kirschner/Kürschner, a odvjetnik i bilježnik bio je dr. Oskar Sachs.¹⁷⁷ U Budinščini su živjeli Emil i Miroslav Weiss, trgovac Ludwig Majer/Mayer,¹⁷⁸ Maloina/Malvina Deutsch-Schreiner te Berta Grünbaum-Schreiner.¹⁷⁹ U Bedekovčini je gostionicu i trgovinu mješovite robe na kbr. 9 držao Mavro Klein.¹⁸⁰ Gostionicu je

---

Elzom Cohen i imao s njom djecu: Irenu (1902–?), Getrudu (1903) i Lily (1903), Leopolda (1906) i Hansa (1908).

¹⁷¹ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, umrlih 1878–1943.

¹⁷² *Židovi fotografi*, katalog izložbe, Zagreb 2004., str. 12.

¹⁷³ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941.

¹⁷⁴ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, umrlih 1878–1943.

¹⁷⁵ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 466; F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 46–47. HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 712/1076, Adela Biller (Oroslavje, 5. XII. 1887–?), bila je poštanska činovnica, neudata. Druga sestra Ljuba Biller (Oroslavje, 25. XII. 1883–?) bila je trgovkinja i imala je trgovinu mješovitom robom. Treća sestra je bila isto privatnica Paula Biller (Oroslavje, 23. IX. 1882–?).

¹⁷⁶ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 712/1076, Viktor Frankl (Zlatar, 13. IX. 1903–?). Po rođenju »mojsijevac«, a sada rimokatolik. Oženjen arijevkom Baricom, rođenom Lazarini.

¹⁷⁷ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 712/1076, spis 26867.

¹⁷⁸ HR-HDA-883, M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

¹⁷⁹ F. Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941–1945.*, str. 53–55; Isti, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 47; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 469; 493.

¹⁸⁰ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 48; HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 605/1076, spisi za Bedekovčinu, spisi obitelji Klein, spis 854, 853, 849, 851. Prema popisu imovine iz 1941. Mavro Klein (Ludbreg, 31. V. 1877–Jasenovac, 1942), oženjen Augustom Klein, rođenom Fürst (Donja Stubica, 4. VI. 1887–Jasenovac, 1942), imao je sina Branka (Donja Stubica, 19. II. 1911–Jasenovac, 1942) i Zdenka

(1889) u mjestu imao i Leopold Gostl.¹⁸¹ Uz te obitelji, navodi se i zagrebačka obitelj Schreiner koja je u istom mjestu imala tvornicu.¹⁸² Armin Schreiner (Koprivnica, 1877 – Jasenovac, 1941) bio je 90%-tni dioničar bedekovčanske tvornice »Zagorka«, u kojoj je prvotno radio (1895), potom bio njezinim direktorom te na kraju vlasnikom (1910).¹⁸³ Nakon što je otvorio podružnicu u Zagrebu, obitelj se preselila u Zagreb. Njegov je sin Ferdo/Ferdinand Schreiner-Škrinjar (Zagreb, 24. III. 1901 – Auschwitz, 1942), nakon završetka studija keramičke tehnologije u Češkoj, 1926. postao direktor u tvornici. Kao i otac, bio je aktivan u društvenom životu Bedekovčine.¹⁸⁴ U gornjoj Bedekovčini posjede je imao Alfred Müller.¹⁸⁵ Iz Bedekovčine je bio i trgovac Milan Weiss, zaposlen u trgovini Blaža Bobinca i Pisačića u Brestovcu, Zlatar Bistrica,¹⁸⁶ a na željeznici je radio Josip Fridmann.¹⁸⁷ U Maču je 1880. živio trgovac Adolf Klein s obitelji.¹⁸⁸ U Poznanovcu je početkom XX. st. živjela obitelj trgovca Samoja Rendeli-

---

(Donja Stubica, 10. XI. 1912 – Jasenovac, 1942). Branko je radio kao trgovački pomoćnik kod oca, dok je Zdenko bio činovnik pripravnik te je po otpuštanju radio kod svojega oca na imanju. Obitelj Klein krajem 1942. odvedena je iz Bedekovčine, prvo u zatvor na Savskoj cesti, a potom u logor Jasenovac, odakle se nisu vratili.

¹⁸¹ HR-HDA-883, M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

¹⁸² *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 478, 487; M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, I., str. 178.

¹⁸³ Više o obitelji Schreiner u Paul Schreiner, *Spašeni iz Zagreba: sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014., i u Paul Schreiner, »Peta generacija«, *Glasovi, sjećanja, život: prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb 2015., str. 151–157. Obitelj Schreiner dolazi iz Mađarske. Ne zna se točno kada, ali Julijus i Hana Schreiner dolaze iz mjesta Kormed u Mađarskoj, odakle su se doselili u Koprivnicu, gdje je 1874. rođen Armin.

¹⁸⁴ Suzana Glavaš, »Memorijal jednog rasnog keramičara«, *Ha-kol*, br. 121, 2011., str. 36–38; »Dio povijesti obitelji Scheiner«, *Bilten*, 14, 1990., str. 9; Paul Schreiner, *Spašeni iz Zagreba: sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014., str. 15–16. HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 605/1076, spisi za Bedekovičinu, spisi 847. i 848. U spisu se navodi da Ferdo Schreiner (Škrinjar) živi u Bedekovčini sa suprugom Štefom, rođenom Rac, te da ima djecu iz prvoga braka, Pavla, rodenoga 4. XI. 1928. u Bedekovčini, i Helgu-Ivku (Zagreb, 11. XII. 1931 – Auschwitz, 1942). Tehnički je činovnik kod keramičke tvornice »Zagorka« d.d. u Zagrebu, upravitelj tvornice glinene i šamotne robe u Bedekovčini i član upravnoga odbora tvornice. U Holokaustu su stradali Armin i njegova supruga Rosa Schreiner te njihova djeca: arhitekt Otto (1906–1942), strojarški tehničar Vlado (1908–1942), Mira (1915–1942) i Ferdo, dok je sin Leo (1913) emigrirao u Izrael 1938. i promijenio ime u Arie Aroni, kao i kći Ella (1903), koja se spasila preko Italije. Spasio se i sin Ferde Schreiner, Paul, koji je nakon Drugoga svjetskog rata 1951. otišao u Izrael, gdje je dovršio svoje školovanje za inženjera keramike i od 1960. živi u Italiji; jedan je od najvažnijih graditelja tvornica keramike diljem svijeta.

¹⁸⁵ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 605/1076, spisi za Bedekovičinu, spis 749.

¹⁸⁶ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 712/1076.

¹⁸⁷ HR-HDA-883, M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

¹⁸⁸ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941.

ja, koja se poslije preselila u Zabok.¹⁸⁹ U Klanjcu su do pred Drugi svjetski rat živjeli Sigmund Breiner, Ferika Brukner (Bruckner) i Draga Hervatin, rođena Graff.¹⁹⁰ U Konjščini je 1854. živjela obitelj Lustig, u Beretincu 1854. obitelj Jüngwirth, a u Velikom Trgovišću Glessingeri i Izidor Rosenfeld, čiji je sin Rudolf 1919. promijenio prezime u Rodanić.¹⁹¹

Židovi u Hrvatskom zagorju od 1941. do danas

Do pred Drugi svjetski rat u selima Hrvatskoga zagorja Židova gotovo da nije bilo, osim u nekim manjim mjestima, u kojima su držali trgovine (Krapina, Donja Stubica, Oroslavje, Ivanec, Pregrada, Varaždinske Toplice).¹⁹² Židovi u Zagorju uglavnom su po zanimanju bili trgovci, ljekarnici ili odvjetnici, pokoji je bio industrijalac, ili su radili u državnim službama, na željeznici ili u tvornicama. Uspostavljanjem NDH prostor Hrvatskoga zagorja podijeljen je između dviju župa. Kotarevi Klanjec, Krapina, Zlatar i Pregrada potpali su pod Veliku župu Zagorje sa sjedištem u Varaždinu, a Donja Stubica pod Veliku župu Prigorje sa sjedištem u Zagrebu.¹⁹³ Već krajem travnja po uspostavi NDH objavljeno je nekoliko odredbi koje su ograničavale svaki- dašnji život Židovima i koje su ubrzo ozakonile teror koji će se nad njima provoditi. Dana 17. travnja 1941. donesena je *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, potom 30. travnja *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* i *Zakonska odredba o državljanstvu*. Sve te odredbe bile su usmjerene protiv Židova i Roma. Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti točno je definirano tko je arijevac,¹⁹⁴ a tko nije, potom je zakonskom odredbom o

¹⁸⁹ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941., Samojlo Rendelli rođen je 1871. u Buševcu, živio u Poznanovcu, a oženio se 1904. Hedvigom Graff iz Krapinskih Toplica.

¹⁹⁰ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 619/1076, spis 21064 i 21085.

¹⁹¹ HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, rođenih 1850–1941; HR-HDA- M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

¹⁹² Melita Švob, »Naseljavanje Židova u Slavoniju«, *Migracije u Hrvatskoj*, ur. Ivan Lajić, Zagreb 1998., str. 200.

¹⁹³ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 39.

¹⁹⁴ Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001. str. 119; *Narodne novine*, 30. IV. 1941. U *Narodnim novinama* od 30. travnja 1941. objavljene su istodobno tri ključne protužidovske zakonske odredbe: *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, *Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda* i *Zakonska odredba o državljanstvu*. Prema *Zakonskoj odredi o rasnoj pripadnosti*, određivalo se tko je Arijevac a tko ne. »Arijskog porijetla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe. U koliko za stanovite službe ne postoje druge odredbe arijsko se porijetlo dolazuje krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka).« Židovima su smatrane »osobe, koje potječu barem od

zaštiti arijske krvi zabranjeno sklapanje brakova između Židova i Roma te pripadnika drugih nearijevskih rasa s pripadnicima arijejskih rasa.¹⁹⁵ Iako je u Hrvatskom zagorju bilo vrlo malo židovskih obitelji, a i te su sklapale brakove uglavnom unutar vlastitoga kruga,¹⁹⁶ ipak je među njima bilo i mješovitih brakova, što se najbolje vidi u popisu imovine koji je provodila državna riznica, a na kojem se nalaze i osobe koje su prema odredbama rasnih zakona bile u braku sa Židovkama ili Židovima, odnosno nisu bile arijejskoga podrijetla.¹⁹⁷

Popisivanje Židova započelo je već u svibnju u Zagrebu, a u provincijama nešto poslije. Židovi s područja Hrvatskoga zagorja popisani su u kolovozu 1941. U međuvremenu je, između svibnja i kolovoza 1941., objavljen još jedan niz zakonskih odredbi koje su Židovima i Romima, donekle i Srbima, u mnogome otežavale život: početkom svibnja 1941. donesena je *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu*, kojom je gotovo onemogućen prijelaz sa židovske na katoličku vjeru.¹⁹⁸ Koliko je Židova u Hrvatskom zagorju i kada prešlo na katoličku vjeru, nije u potpunosti poznato. Međutim u popisu imetka većina je zagorskih Židova navodila katoličku vjeroispovijest, dok im je u rubrici rasa zabilježeno da su židovske, jevrejske ili izraelske rase.¹⁹⁹ Židovi koji su zadržali svoju vjeru, kao i oni »židovske rase«, bili su dužni nositi židovski znak na lijevoj strani prsiju i na lijevoj strani leđa. Znakovi su se za Židove izrađivali u Zagrebu i slani su u razna mjesta u NDH. U Hrvatsko zagorje židovske oznake poslane su u Krapinu (30 komada) i Donju Stubicu (pet komada).²⁰⁰ Ubrzo su počele stizati molbe za nenošenje znaka. Dr. Oskar Sachs, odvjetnik u Zlataru, u drugoj polovici mjeseca svibnja 1941. zatražio je od Povjereništva za javni red i sigurnost da mu se zajedno sa suprugom Karolinom priznaju »arijska prava« i da

---

troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi. Djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve vjere ili su se u toj vjeri rodili«. Što se tiče osoba koje su imale »dva predka drugoga koljena, koji su Židovi po rasi«, oni su smatrani Židovima ako su bili u »mojsijevoj vjeri«, ako su »imali bračnog druga Židova«, te ako »ministarstvo za unutarnje poslove na obrazloženi prijedlog rasnopolitičkog povjerenstva odluči da vrijede kao Židovi«.

¹⁹⁵ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 40–41.

¹⁹⁶ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 41.

¹⁹⁷ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 619/1076. Tako je u Ivancu popis imetka trebao dati Dragutin Gobec, »čisti arijevac« i rimokatolik, koji je bio u braku sa Zlatom Bertom rođenom Sommer, »židovkom pokrštenom«. Isto je to učinio i računovođa i blagajnik iz ugljenika »Hrvatski rudar« iz Ivanca Vjekoslav Miklošić, oženjen s Julijom rođenom Mezei, »jevrejkom, krštenom 27. I. 1921. u Ivancu«.

¹⁹⁸ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 41.

¹⁹⁹ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 605/1076, kutija 619/1076; kutija 612/1076; kutija 627/1076; kutija 643/1076.; kutija 647/1076; kutija 712/1076.

²⁰⁰ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 41–42.

ih se oslobodi od nošenja židovskoga znaka. Molba mu je odobrena, ali i ubrzo poništena. Preselio se u Zagreb u stan u Jurjevskoj ulici. Budući da se angažirao u prebivanju novca ustašama u Italiju tridesetih godina, Pavelić mu je osobno jamčio »arijska prava«. No, ni to mu nije pomoglo jer je na njegov stan »bacio oko« neki ustaški dužnosnik, pa je Sachs deportiran u Jasenovac, iz kojega se nakratko vratio u Zagreb, ali je ponovno uhapšen i ubijen u logoru Jasenovac u travnju 1943.²⁰¹ Početkom svibnja 1941. na poticaj voditelja ustaškoga logora u Krapini, oduzeti su radioaparati krapinskim Židovima: Vilmi Schnitzler/Šnicler, Ruži Gostl, Juliusu Wochelu i Malvini Gostl. Potom je 14. svibnja Židovima zabranjeno svako kretanje po ulicama Krapine od 20 do 7 sati. Zabranjen im je ulaz u gostionice, krčme, kavane i ostale lokale, 28. lipnja Općinsko poglavarstvo u Krapini naredilo je da svi predaju fotoaparate.²⁰²

Sredinom lipnja 1941. popisana je sva imovina i privatno vlasništvo Židova u Hrvatskom zagorju.²⁰³ Nakon što im je ustaška država oduzela imovinu i u njihove trgovine stavila povjerenike,²⁰⁴ započela su i odvođenja u logore. Prvo je kotarska vlast Ministarstvu udružbe poslala popis nepoćudnih na području kotara Krapina. Popisani su: trgovački pomoćnik iz Krapine Ljubo Singer, student veterine Miroslav Klein, liječnik dr. Remigij Bubanj, učitelj iz Gornjega Jesenja Albert Anhalzer, općinski liječnik iz Začretja dr. Julije Lemberger i privatni činovnik Dragutin Grejurević.²⁰⁵ Prva pritvaranja Židova u Hrvatskom zagorju izvršena su 4. kolovoza 1941. godine po nalogu Ravnateljstva ustaškoga redarstva u Varaždinu. Sljedećih su dana prvi Židovi s područja Krapine i Zagorja odvedeni u logor Gospić. Tada je odvedeno trideset i troje Židova, među kojima je bilo liječnika, trgovaca, činovnika, učitelja, studenata i kućanica. Od navedenih trideset i troje, iz Gospića se do 16. kolovoza vratila tek Branka Dončević, činovnica tekstilne industrije u Zaboku.²⁰⁶ Dana 20. kolovoza 1941. veliki župan Velike župe Zagorje primio je obavijest da su svi Židovi s krapinskoga područja deportirani u logore i da na njihove posjede treba naseliti siromašne Zagorce. Židovi iz Donje Stubice odvedeni su u ustaške logore uglavnom između 9. i 12. kolovoza 1941. Većina ih je prethodno prešla na rimokatoličku vjeru.²⁰⁷ Treba spomenuti da je 1940. godine 115 židovskih izbjeglica iz Austrije i Njemačke pronašlo utočište u Stubičkim Toplicama, a dvanaestero njih bilo je smješteno i u

²⁰¹ Ibid., str. 42–43.

²⁰² Ibid., str. 44.

²⁰³ HR-HDA-1076; državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, kutija 605/1076, kutija 619/1076; kutija 612/1076; kutija 627/1076; kutija 643/1076.; kutija 647/1076; kutija 712/1076.

²⁰⁴ HR-HDA-1076; Kartoteka poduzeća po gradovima, popis poduzeća i njihovih povjerenika.

²⁰⁵ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 44.

²⁰⁶ Ibid., str. 45.

²⁰⁷ Ibid., str. 46.

Donjoj Stubici.²⁰⁸ Dio bečkih obitelji spasio se zahvaljujući golubovečkoj barunici Hildegard Steeb, koja ih je sklonila kod sebe, međutim u kasnijim godinama rata neki su pripadnici obitelji odvedeni u koncentracijske logore.²⁰⁹

U kolovozu su također odvedeni i Židovi iz Zlatara (obitelj Biller).²¹⁰ U srpnju su počele čistke i u Varaždinu. U rujnu su iz općine Petrijanec iseljeni Židovi Samuel i Emilija Pollak u selo Radoboj kraj Krapine. Manji dio ih je još 1942. bio na životu i nije deportiran jer su imali arijska prava ili su bili pokršteni. U srpnju 1942. iz Pregrade i Sopota odvedeni su tamošnji Židovi, Leo Kirschner, te Vilko, Albina i Vjekoslav Gostl. Još u kasno ljeto 1943. ostalo je nešto Židova u Hrvatskom zagorju.²¹¹ Stenovit broj varaždinskih i zagorskih Židova uspio se spasiti. U početku barem privremeno, pozivajući se na mješoviti brak ili prelaskom na katoličku vjeru, no neke ni to nije spasilo te su i oni odvedeni u logore.²¹² Preživjeli su se spasili najviše zahvaljujući odlasku u partizane,²¹³ ili su bili u mješovitim brakovima ili su se spasili jednostavno nekim čudom.²¹⁴

U Holokaustu je s područja Hrvatskoga zagorja, prema nekim istraživanjima, stradalo 99 Židova, dok ih autorica ovoga rada navodi 123, s tim da ni to nije konačan broj stradalih zagorskih Židova. Koliki je to postotak od ukupnoga broja Židova koji su zatečeni na prostoru Zagorja u vrijeme osnivanja NDH teško je procijeniti jer često na popisima stradalih podatci nisu ujednačeni. Prema kartoteci osoba koju je provodila Državna riznica, Odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove, ured za podržavljeni imetak, na teritoriju kotara Donja Stubica popisano je 29 osoba,²¹⁵ na

---

²⁰⁸ D. Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, str. 307. U Donjoj Stubici bili su internirani: dr. Stefan Adler, Jaroslav Beneš, Katarina Goldschmidt, Franz Goldschmidt, dr. Herman Gold, Jozef Hapke, dr. Bruno Klagsbrum, Aleksander Klaphoz, Alica Klapholz, Kurt Steiner, Otto Wittmer i Irena Wittmer.

²⁰⁹ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 43.

²¹⁰ Ibid., str. 46.

²¹¹ F. Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941–1945.*, str. 49–56.

²¹² F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 49.

²¹³ M. Lončarić, *Tragom židovske povijesti*, str. 46.

²¹⁴ F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 45. Karolina Steiner/Štajner iz Zaboka spasila se tako jer se u vrijeme racije vozila željeznicom na relaciji između Zaboka i Krapine, a Melaniji Gostl i njezinoj majci pomogao je kotarski pristav Peraković iz Krapine.

²¹⁵ HR-HDA-1076; Ponova-DKI-Kartoteka osoba po gradovima, Donja Stubica. Na popisu su iz Gornje Stubice Marija Brezak, Židovka udana za Arijevca, Edo Fürst, Hermina Fürst, Johanna Fürst; iz Donje Stubice: ljekarnik Kazimir Feller, Ivka Fürst, Katarina Klein, Slavko Klein, Viktor Leitner, Draga Somogy, rođena Weiss, Hinko, Mladen i Selma Schönwald, Mira Weiler, rođena Weiss, Bogdan i Ema Weiss. Đurdica, Mijo, Štefanija i Vladimir Weiss; iz Oroslavja: Adela Fröhlich, Fela Gromer, Mihael i Sofija Krycer, Nada Nemet, Mavro Waltersdorfer; iz Brezja Julijo Glück; iz Bistre: Marija Križanić, rođena Glasser (živi u Bukovju); iz Bistranskoga Bukovja Tereza Križanić, rođena Grünwald.

teritoriju kotara Ivanec 21,²¹⁶ na teritoriju kotara Krapina 63,²¹⁷ na teritoriju Pregrade 11²¹⁸ i na teritoriju kotara Zlatar 22. Sveukupno 146 osoba.²¹⁹ Poteškoću pri utvrđivanju broja stradalih predstavlja nam i činjenica da se na popisu mjesta stradalih nalaze osobe koje su samo rođene u Hrvatskom zagorju, a živjele su negdje drugdje, primjerice u Zagrebu i obrnuto. Sve nam to onemogućava točno utvrđivanje broja stradalih. Prema dosadašnjim utvrđenim podacima, Židovi iz Hrvatskoga zagorja stradali su u logorima Jasenovcu, Staroj Gradiški²²⁰ i Auschwitzu (danas u Poljskoj). U nastavku slijedi još uvijek nepotpuna tablica stradalih.²²¹

²¹⁶ HR-HDA-1076; Ponova-DKI-Kartoteka osoba po gradovima, Ivanec. Na teritoriju Ivanca popisane se sljedeće osobe: iz Ivanca Hinko Blumschein, Geza Fejto, dr. Milan Georgijević Spiller (žena Židovka), Dragutin Gebec (žena Židovka); Julijus Graff, Marija Graff, rođena Blüweiss, Marko Graff (stanuje u Lepoglavi), Mavro Graff, Terezija Graf, dr. Zvonimir Günsberger (stanuje u Klenovniku), Gjorgije Lederer, Hugo Meider (živi u Zagrebu), Julija Meider, Viktor Meider, Vjekoslav Miklošić (žena Židovka), Mirko Moses, odvjetnik dr. Bruno Steiner (oženjen arijevkom), Marija-Gina Uhlir (udana za arijevcu); Oto Uhlir, Artur Vojtic i Ivan Krznarić.

²¹⁷ HR-HDA-1076; Ponova-DKI-Kartoteka osoba po gradovima, kotar Krapina. Popisani su: Anderman Wolf, Ljubica i Vilim Biller (stanuje u Trebežu), Albert Anhalzer, Ivan, Ivica, Josip i Josipa Klein (Doliće), Fanika i Josip Anhalzer (Gornje Jesenje), Gizela i Leopold Anhalzer (Lepajci), Mara Ban, Antun i Rosalija Bauer, Dragica i Josip Biller, Milka Božić, Herta Bubanj, dr. Remigij Bubanj, Alma i Krešimir Fizir, Fani Goldberg, Gizela, Helena, Lina, Malvina, Melanija, Natalija i Ruža Gostl, Dragutin i Fanika Gregurović, Samuel Klein, Ivan Löw, Ljudevit Silberman, Jakob Singer, Šandor i Teodor Schlossberger, Ivanka Schnitzler, Milan Spitzer (Krapina), A. Berger, Filip Deutsch, Hermina i Olga Herlinger, Filomena Hofman, Ema Horvat, rođena Roth, Nina Levi, Karlo Weiss (Đurmanec), Blanka Dončević, Samuel Rendelli, Karolina Steiner, Jelena i Mirko Tršinski (Zabok), Ana Frankol, dr. Julije i Nada Lemberger (Sv. Križ Začretje), Adela Fröhlich (Oroslavje), Eduard i Štefanija Szigeti, Fritz Weil (Žutnica), Cecilija Škrebilin (Pačetin),

²¹⁸ HR-HDA-1076; Ponova-DKI-Kartoteka osoba po gradovima, kotar Pregrada. Albina, Ignac, Makso i Mira Gostl (u Sopotu), Slava, Vilko, Vjekoslav Gostl te Leo Kürschner i Antun Lončar (u Pregradi), Eugenija Gost (živi u Zagrebu), Žiga Graf (živi u Zagrebu, zavičajno iz Krapinskih Toplica).

²¹⁹ HR-HDA-1076; Ponova-DKI-Kartoteka osoba po gradovima, kotar Zlatar. U Zlataru su popisani Adela, Ljuba i Paula Biller, Viktor Frankl, Milan Kiršner, Lola i Oskar Sachs (žive u Zagrebu), u Budinščini Ivan i Lili Ivanek, Emanuel i Miroslava Weiss, u Bedekovčini Augusta, Branko, Mavro i Zdenko Klein, Alfred Müller, Malvina Rac, Štefa i Ferdo Schreiner, u Domovcima dr. Rudolf Rodanić-Rosenfeld; u Golubovcu Milan Švarc, u Zajezdi Mavro Weiss i u Zlatar Bistrici Milan Weiss.

²²⁰ <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618> (12. VI. 2017)

²²¹ <https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en> (12. VI. 2017); *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 456–495; D. Pelko, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, str. 308. Ispravljani podaci uneseni su iz HR-HDA-1076-3-I: Ministarstvo državne riznice Ponova – Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove, Ured za podržavljeni imetak 1941–1945; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, str. 465–496; F. Škiljan, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, str. 49. Prema istraživanjima F. Škiljana, s područja Hrvatskoga zagorja (današnje Krapinsko-zagorske županije) stradalo je 414 osoba u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Od toga su 287 bili Hrvati, 99 Židovi, 26 Romi, jedan Srbin i jedan Slovenac. S područja bivše općine Zlatar-Bistrice ubijeno je 76 Hrvata i 16 Židova u Jasenovcu i Staroj Gradišci, s područja bivše općine Donja Stubica 83 Hrvata i 28 Židova, s područja bivše općine Klanjec 38 Hrvata, 1 Židov i 1 Slovenac, s područja bivše općine Zabok 40 Hrvata, 11 Židova i jedan Rom, a s područja bivših općina Krapina i Pregrada 50 Hrvata, 43 Židova, 25 Roma i jedan Srbin.

Tablica 7. Popis stradalih Židova koji su do 1941. godine živjeli u Hrvatskom zagorju

Ime i prezime	Godina rođenja	Mjesto boravka	Mjesto stradanja	Datum stradanja
Adubel/Adubel Drago	1906. Krapina	Krapina	Jasenovac	1943.
Adubel/Adubel Puza	1916. Slovačka	Đurmanec	Jasenovac	1943.
Anhalzer Albert/Adalbert (Josip)	?1915. Jesenje	Gornje Jesenje	Jasenovac	1942.
Anhalzer Fanika	1894. Jesenje	Gornje Jesenje	Jasenovac ili Auschwitz	1943.
Anhalzer/Anhalcer Gizela	?, Krapina	Velika Ves – Krapina	Jasenovac	1941.
Anhalzer Josip (Mavro)	?1882. Jesenje	Gornje Jesenje	Jasenovac	1941
Anhalzer Leopold (Bernard?)	1895. Krapina	Velika Ves–Krapina	Jasenovac	1941.
Anhalzer Vladimir (Leopold)	1904. Krapina	Velika Ves–Krapina	Jasenovac	1941.
Balaš N.? (Arnold)	1905. Zabok	Zabok	Jasenovac	1942
Berger Klementina (Leopold)	1866. Krapina	Zagreb	logor?	1941.
Biller Ada/Adela	5. XII. 1887. Oroslavje	Zlatar	logor u Njemačkoj	1942.
Biller Ignac	1877. Klanjec	Zagreb	Jasenovac	1941.
Biller Ljuba/Ljubica	25. XII. 1899. Oroslavje	Zlatar	na putu za logor u Njemačkoj	1942.
Biller Paula	23. IX. 1882. Zlatar	Zlatar	na putu za logor (Loborgrad)	1942.
Biller Ruža/Roza (Ignac i Regina)	1906., Krapina	Zagreb	Jasenovac	1942.

Biller Regina, rođena Anhal- zer (Jakov)	1875. ili 1876. Sveti Križ Začretje	Zagreb	Jasenovac	1941.
Biller Vilim	?1891. ili 1896. Zabok ili Zlatar		Jasenovac	1941.
Biller Željko (Emanuel)	1911. Klanjec	?	Jasenovac	1942.
Blau Slavko Eduard (Marko)	1891. Pregrada	Zagreb	Jasenovac – Logor Krapje	1941.
Blau Hana/ Hani	1867. Krapina	Zagreb	Stara gradiška	1942.
Blau Leo (Marko)	1886. Pregrada– Vinagora		Logor Krapje	1941.
Deustch Filip		Đurmanec	?	?
Deustch-Schre- iner Maloina/ Malvina	1880. Mađarska	Budinščina	Logor u Zagrebu	1944
Farkaš Milan (Vatroslav)	1886. Krapina	Zagreb	Jasenovac – Logor Krapje	1941
Farkaš Robert	10. X. 1880. Krapina	Zagreb	izbjeglica ?	?
Feller Ivan/Ivica (otac Kazimir)	1932. Zagreb	Donja Stubica	Stara Gradiška	1942.
Feller Iluška/ Helena	1905. Kismarija	Donja Stubica	Stara Gradiška	1942.
Feller Kazimir	1904. Donja Stubica?	Donja Stubica	Jasenovac	Lipanj 1942.
Frankl Ida (Sigmund)	1901. ili 1907. ili 1913. Zlatar	Zagreb	Dacahu	1942.
Friedmann Ruža, rođena Biller	1904. ili 1906. Krapina	Zagreb	Stara Gradiška	1943.
Fürst/First Ivka	1870.	Donja Stubica	?	?
Gostl Benedikt (Lavoslav)	1894. Pregrada	?	Jasenovac	1941
Gostl Helena	10. V. 1887. Koprivnica	Krapina	Logor ?	1941.

Gostl Hinko Yitzkhah	Krapina	Zagreb/Krapina ?	Sutjeska	1943
Gostl Leopold	1850. Krapina	Zagreb	Jasenovac	?
Gostl Paulina		Krapina	Logor	1941.
Gostl Malvina	17. I. 1895. Krapina	Krapina	Auschwitz	1941. ?
Gostl Natalija	IV. 1901. Krapina	Krapina	Auschwitz	1941. ?
Gostl Milan (Leopold)	1889. Bedekovčina	Zagreb	Jasenovac ?	1943.
Gostl Ruža	19. VI. 1904. Krapina	Krapina	Auschwitz	1941.
Gostl Slava/Vjekoslava	28. II. 1870. Petrovsko	Pregrada	Logor ?	1944.
Gostl Vilko (Albert)	16. I. 1911. Pregrada	Pregrada/Zagreb	Jasenovac	1942.
Gostl Vladimir	1901. Sopot		Jasenovac	1941
Graff Dragutin	1905. Pregrada-Veliko Trojstvo	Zagreb	Jasenovac	1942.
Graff Sigmund (Mavro)	1877. Krapinske Toplice	Zagreb	Jasenovac	1942.
Graff Terezija	1870. Zlatar	Lepoglava	Auschwitz	1943.
Gromer Ruža/Fela	1906.	Donja Stubica	Logor	
Grünbaum-Schreiner Berta	1880. Mađarska	Budinščina	Zagreb, zatvor	1944.
Grünwald Zlata (Ljudevit)	11. III. 1910. Ivanec	Ivanec	logor	1942.
Helinger Filomena	1877. Đurmanec	Đurmanec	Logor u Njemačkoj	1941./1942.
Helinger Hermina	1885. Đurmanec	Đurmanec	Logor u Njemačkoj	1941./1942
Helinger Olga	1890. Đurmanec	Đurmanec	Logor u Njemačkoj	1941./1942.
Helinger Fanika		Đurmanec	Logor	?

Helinger Kristina		Đurmanec	Logor ?	?
Hochsinger Branko	18. IV. 1911. Krapina	Zagreb	izbjeglica	?
Hochsinger Zvonko (Julijo)	23. V. 1912. Krapina	Zagreb	Jasenovac	1942.
Jakobi Vanda	18. X. 1855. Krapina	Zagreb	Logor ?	1945.
Kertner Elza	1917. Krapina	Zagreb	Logor ?	?
Koritschan Ivan	III. 1920. Krapinske Toplice	Krapinske Toplice	Dacahau	?
Kürschner Frici rođena Milanić	1905.	Donja Stubica	Logor ?	1942.
Kürschner Leo	13. II. 1891. Pregrada	Pregrada	Logor ?	?
Klein rođ. Fürst Augustina	4. VI. 1887. Donja Stubica	Bedekovčina	Stara Gradiška	1942.
Klein Božo (Ferdo)	1917. ili 1922. ili 1920. Donja Stubica	Donja Stubica/ Zagreb	Jasenovac	1943.
Klein Branko (Mavro)	19. II. 1911. Donja Stubica	Bedekovčina	Jasenovac	194.1942.
Klein Ivan (Josip)	V. 1914. Pitomača	Krapina	Jasenovac	1941.
Klein Josipa (Benka/ Bernarda)		Dolić–Krapina	Jasenovac	1941
Klein Josip Benko (Bernar- da)	16. VII. 1884. Jesenje	Dolić–Krapina	Jasenovac	1941
Klein Katarina (Kača) rođ. Matersdorfer	1890. Rijeka	Donja Stubica	Jasenovac	1942.
Klein Lina	1871. Vukovar		Jasenovac	1942.
Klein Ljudevit (Benko/ Bernard)	1890. Krapina	Dolić–Krapina	Jasenovac	1941.

Klein Mavro	31. V. 1877. Ludbreg	Bedekovčina	Jasenovac	1942.
Klein Rudolf (Vilim)	1902. Marija Bistrica	Zagreb	?	1945
Klein Slavko (Ferdo)	1912. ili 1913.	Donja Stubica/ Zagreb	Jasenovac	1942.
Klein Vladimir (Ferdo)		Donja Stubica	Jasenovac	1942.
Klein Zdenko (Mavro)	10. XI. 1912. Donja Stubica	Bedekovčina	Jasenovac	1942.
Krycer Mihael	VIII. 1884. Poljska	Oroslavje	Jasenovac	1942.
Krycer Saša/ Aleksandar (Mihajla)	IX. 1938. Oroslavje	Oroslavje	Jasenovac	1942.
Krycer Sofija	16. VIII. 1895. Poljska	Oroslavje	Stara Gradiška	1942.
Leitner/Leitner Marko	1916.	Donja Stubica	Jasenovac	1942.
Leitner Viktor (Samuel)	1884. Donja Stubica Mače	Donja Stubica/ Zagreb	Jasenovac ili Stara Gradiška	1942.
Leitner Zdenko	1912. Donja Stubica	Donja Stubica/ Zagreb	Jasenovac ili S. Gradiška	?
Leitner Srećko (Viktor)	1914.	Zagreb	Jasenovac	1942.
Leitner Elza	1890.	Donja Stubica/ Zagreb	Logor ?	?
Löwy Ivan (Ivan)	1877. Krapina	Krapina	Krapina	1945.
Levi Gina, rođena Eisen- stadter	1874.	Đurmanec	Loborgrad	
Jelković Hinko	1885. Podgorač	Ivanec		1942.
Rodenić/ Rosenfeld Rudolf		Đurmanec	Logor ?	

Rendeli Slava (Mavro) rod. Graff	1886. Krapina	Zagreb	logor	1942.
Rendelli Herman	1906. Zlatar	Zagreb	logor	1942.
Roth Zdenko (Bela)	6. VIII. 1923. Krapina	Zagreb	Logor Kopriv- nica	1942.
Schreiner Armin	1874. Koprivnica	Zagreb	Jasenovac	1942.
Schreiner (Škrinjar) Ferdo /Ferdinand (Armin)	24. III. 1901. Zagreb	Bedekovčina	Logor Lobor- grad, potom Njemačka	1941.?
Schreiner Rosa	?	Zagreb	Logor	1942.
Schreiner Štefica	16. VI. 1905. Zagreb	Bedekovčina	Logor	?
Schreiner Helga (Ferdo)	11. XII. 1931. Zagreb	Bedekovčina/ Zagreb	Dachau	1942.
Schreiner Vladimir	1909.	Bedekovčina	Logor	?
Schlossberger Šandor	27. VII. 1873. Koprivnica	Krapina	Jasenovac	1941.
Schlossberger Teodor	1901. Krapina? Križevci	Zagreb	Stara Gradiška	1943.
Schönwald Hinko	1881.	Donja Stubica/ Zagreb	Stara Gradiška	1942.
Schönwald Ivan/Ivica (Hinko)	1913.	Donja Stubica/ Zagreb	Stara Gradiška	1943
Schönwald Katica	1908.	Donja Stubica/ Zagreb	Stara Gradiška	1943
Schönwald Mladen (Hinko)	1909. ili 1910.	Donja Stubica/ Zagreb	Stara Gradiška	1943
Schönwald Nevenka	1907	Donja Stubica/ Zagreb	Požega	1943
Schönwald Relika/Rezika		Donja Stubica/ Zagreb	Stara Gradiška	1943.

Schonwald Robert	1885. Krapina	Zagreb	Jasenovac	1941.
Schönwald Selma	1879	Donja Stubica	Požega	1943.
Schönwald Zlatko (Mladen)	1940. Donja Stubica	Donja Stubica	Stara Gradiška	1943.
Schülhhof/ Šulhof Cvjeta	1918.		logor	?
Silberman Ljudevit	III. 1879. Mađarska	Krapina	Jasenovac	1941.
Singer Jakob	1900.	Krapina	Jasenovac	1941.
Singer Jelica/ Jelka	1905.	Krapina	Jasenovac/ Auschwitz	1941.
Singer Ljubo (Jakoba)		Krapina	Jasenovac	1941.
Singer Nino (Jakoba)		Krapina	Jasenovac	1941.
Steiner Karolina	1874. Murska Sobota	Zabok	Zagreb	1943.
Šmit Marija		Donja Stubica	Požega	1941
Šmit Oto		Donja Stubica	Jasenovac	1942
Weiss Bogdan	1902.	Donja Stubica/ Zagreb	Logor, Kraljevi- ca	1942.
Weiss Emil (Lazar)	1892.	Budinščina	Jasenovac	1942.
Weiss Štefica, rođena Taussig	Rijeka	Donja Stubica	logor	?
Weiss Milan	22. II. 1898. Bedekovčina	Zlatar Bistrica/ Zagreb	logor	1942.
Weiss Rika	1860.	Zaježda	Jasenovac	1942.
Weiss Štefa/ Štefanija, rođena Taussig	1882.	Donja Stubica	Stara Gradiška	1942.
Weiss Vlatko	1931.	Donja Stubica	Logor	?

Još uvijek ne znamo koliko je Židova ili pojedinaca židovskoga podrijetla s prostora Hrvatskoga zagorja preživjelo Holokaust. Malo Židova koji su preživjeli preselilo se u Zagreb ili dalje širom Hrvatske ili su se iselili u novostvorenu državu Izrael. Ne možemo se osloniti na popise koji su se provodili nakon 1945. jer ni oni ne daju precizne podatke, s obzirom na to da se nisu provodili ni po narodnosti ni po vjeroispovijesti. Tek je u popisu iz 1971. bilo moguće izjašnjavanje po narodnosti, a 1991. i po narodnosti i po vjeroispovijesti. No, ti nam popisi ne pružaju zadovoljavajuće informacije jer je izjašnjavanje po vjeroispovijesti odnosno narodnosti bila stvar osobnoga izbora pa se često Židovi nisu izjašnjavali Židovima, iako su bili članovi Židovske općine u Zagrebu koja i nakon rata nastavila s djelovanjem. Iako se ovi podatci moraju uzeti sa zadržkom, jedini su trenutačno nam dostupni. Godine 1971. u Hrvatskoj se Židovom izjasnilo 2845, a 1991. samo 600 (za narodnost se izjasnilo 600, a za vjeroispovijest 633) osoba. U Donjoj Stubici 1971. popisana su šestorica, a 1991. ni jedan Židov; u Gornjoj Stubici 1971. nije bilo popisanih Židova, a 1991. samo jedan; u Ivancu je 1971. popisano njih 13, a 1991. ni jedan; u Klanjcu su 1971. popisana dvojica Židova, 1991. ni jedan; u Krapini su 1971. popisana trojica, a 1991. ni jedan Židov; u Zaboku je 1971. popisano njih 20, a 1991. ni jedan, kao i u Zlatar Bistrici, u kojoj su 1971. popisana 23 Židova, a 1991. ni jedan.²²² U popisu iz 1991. u Krapinsko-zagorskoj županiji popisani su jedan Židov, i to u Gornjoj Stubici.²²³ U zadnjem popisu iz 2001. u Hrvatskoj je po narodnosti popisano 576 Židova, a po vjeroispovijesti 495. U Krapinsko-zagorskoj županiji 2001. ni po narodnosti ni po vjeroispovijesti nije bilo popisanih Židova,²²⁴ kao ni 2011. godine,²²⁵ no to opet ne znači da u Hrvatskom zagorju, Zagrebu ili negdje drugdje ne žive osobe čiji su predci bili židovskoga podrijetla, rodnom iz Hrvatskoga zagorja, samo se ne izjašnjavaju Židovima.

Zaključak

Židovi se na prostoru Hrvatskoga zagorja, izuzev grada Varaždina, prvi put u izvorima spominju 1804/05., no ne znamo gdje su sve bili naseljeni, tek 1817. godine spominju se u Krapini. Do 1850. vrlo ih je malo bilo naseljeno po zagorskim mjestima i većina ih je živjela u Varaždinu, gdje je osnovana jedna od najstarijih židovskih općina. Tek se od sredine XIX. st. može pratiti doseljavanje Židova i u ostala zagorska

²²² M. Švob, »Naseljavanje Židova u Slavoniju«, str. 202–203; M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, I., str. 388–390.

²²³ M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, I., str. 392.

²²⁴ http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (pristupljeno 2. II. 2011)

²²⁵ https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/H01_01_04_zup02.html (pristupljeno 26. IX. 2017)

mjesta. Prvo mjesto u koje se počinju doseljavati bila je Krapina, potom se doseljavaju u Ivanec, Zlatar, Mariju Bistricu i drugdje. Novi val useljavanja Židova uslijedio je 1870-ih godina, kada se pojavljuju u svim većim zagorskim mjestima. Uglavnom su to bili sitni trgovci ili vlasnici gostionica. Iako su zabilježeni u svim zagorskim kotarevima i mjestima (Ivanec, Klanjec, Krapina, Pregrada, Zlatar, Krapinske Toplice, Sveti Križ Začretje, Marija Bistrica, Zabok, Bedekovčina, Oroslavje, Veliko Trgovišće, Bednja, Konjščina, Stubičke Toplice i Stubica), nisu osnovali vlastitu općinu, već su potpadali pod Židovsku općinu u Varaždinu. Brojčani vrhunac doživjeli su između 1880. i 1900., da bi od 1910. godine njihov broj počeo stagnirati uslijed smanjenoga useljavanja, nataliteta te preseljavanja u veće gradove, Zagreb ili Varaždin. Stagnacija se nastavila i u međuratnom razdoblju te se Židovi u nekim mjestima u potpunosti u gube. Do stvaranja NDH, židovske obitelji živjele su u Bedekovčini, Ivancu, Klanjcu (Cesargradskim dvorima), Dolićima, Krapini, Jesenju Gornjem, Svetom Križu Začretju, Oroslavju, Sopotu, Pregradi, Gornjoj i Donjoj Stubici, Zlataru, Đurmancu, Zaboku, Krapinskim Toplicama i Budinščini. Holokaust je prekinuo život zagorskih židovskih obitelji, malo ih je preživjelo, a i oni koji su preživjeli sve su se manje izjašnjavali Židovima. Na kraju možemo zaključiti da su židovske obitelji koje su živjele po zagorskim mjestima ostavile neizbrisivi trag u povijesti tih mjesta, no da bismo nešto više saznali o njima, potrebna su nam detaljnija istraživanja arhivske građe.

ARHIVSKA GRAĐA

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-10; Ban Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 1645–1856, *Acta cancellariae Banalis*

HR-HDA-78; Predsjedništvo zemaljske vlade (PRZV)

HR-HDA-80, Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade (BINZV)

HR-HDA-883, DVD 80, Matične knjige Varaždinske židovske općine, umrlih 1878–1943.; HR-HDA- M-2001, dodatak Matične knjige rođenih 1879–80; 1882–83; 1885–87; 1889–90.

HR-HDA-1076. Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (PONOVA)

HR-HDA-F-1076-PONOVA-DKI, Kartoteka osoba po gradovima

Mađarski državni arhiv/ Magyar Országos Léveltár (MOL)

Magyar Országos Léveltár (MOL), Budapest, Ugarsko namjesničko vijeće – *Helytartótanácsi Levéltár* – C szekció C–55, *Departamentum Judaeorum 1783.–1848.* (MOL, HL, DJ)

Objavljena građa

A magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Hausthiere, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871.

Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 133–12. lipnja 1854.

Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár, 1657–1740., Budapest 1900.

Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár, 1740–1835., Budapest 1901.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921., Državna štamparija, Sarajevo 1932., str. 254–258, 268.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti, Državna štamparija. Beograd 1938., X–XI.

Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica (dalje MZO), ur. Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, V./I. kötet 1096–1700., Budapest 1959.

Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1883.

Milovan Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885.

Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije – Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Kr. Statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1892.

Političko i sudbeno razdijeljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta, Zagreb 1889.

Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914.

Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1914.

Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od godine 1863., Zagreb 1881.

Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od godine 1874., Zagreb 1875.

Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875., Zagreb 1876.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1886., Zagreb 1887.

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905.

Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857.

Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie zusammengestellt von der K.K. Direktion der administrativen, Neue Folge, III. band die jahre 1855., 1856 und 1857 umfassend, Wien 1861.

Carsko kraljevske službene Narodne novine, br. 55, 7. ožujka 1860; br. 210, 13. rujna 1860.

Vinko Sabljar, *Miestopisni rječnik kraljevinah Dalmacije, Hérvatske i Slavonije*, Zagreb 1866.

Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju godine 1854., razdjel prvi, godina 1854., Zagreb 1854.

LITERATURA

»Dio povijesti obitelji Scheiner«, *Bilten*, 14., ožujak/travanj 1990., str. 9.

Bajza, Željko, *Po dragom kraju, Vodič po području općine Zabok*, Zagreb 1980.

Banac, Ivo, »I Karlo je o'šo i komite – Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.«, *Časopis za suvremenu povijest*, 1992., br. 3, str. 23–43.

Bar Sela, Dan Dragutin, »Sin stijene«, u: J. Domaš (prir.), *Glasovi, sjećanja, život, Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, Zagreb 2015., str. 191–194.

Bedenko, Vladimir, »Domus judaeorum u srednjovjekovnom Zagrebu«, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., str. 59–68.

Bernstein, Béla, »Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn«, u: M. Brann, F. Rosenthal (hrsg.), *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*, Breslau 1900., str. 599–628.

Bihl, Wolfdieter, »Das Judentum Ungarns 1780–1914.«, *Studia Judaica Austriaca*, sv. III., Eisenstadt 1976., str. 17–32.

Bogdanov, Vaso, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, Zagreb 1961.

Buturac, Josip, *Stubica, Donja i Gornja 1209–1982.*, Stubica–Zagreb 1982.

Despot, Miroslava, »Protuzidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883.«, *Jevrejski almanah 1957–1958.*, Beograd 1958., str. 75–85.

- Diamant,** Julije, »Najstarija židovska bogoštovna općina u Hrvatskoj«, *Jevrejski almanah za godinu 5686, 1925–1926*, Vršac 1925., str. 127–131.
- Dobrovšak,** Ljiljana, »Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 2005., sv. 37, str. 125–143.
- Dobrovšak,** Ljiljana, »Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća«, *Podravina*, 2004., br. 6, str. 22–43.
- Dobrovšak,** Ljiljana, »Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903–1904.«, *Časopis za suvremenu povijest*, 2005., br. 3, str. 646–647.
- Dobrovšak,** Ljiljana, »Židovi u Krapini«, *Ruah Hadaša*, 2016., br. 35, str. 13–15.
- Dobrovšak,** Ljiljana, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783–1873)* (doktorski rad), Zagreb 2007.
- Dobrovšak,** Ljiljana, »Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata (1914–1918)«, u: Ž. Holjevac, *Zbornik 1918. u hrvatskoj povijesti*, Zagreb 2012., str. 427–453.
- Erceg,** Ivan, »Pripreme i struktura Jozefinskog popisa«, *Acta Historico-oeconomica*, 1991., br. 1, str. 7–38.
- Ernő,** László, »Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735–38 to 1910«, *Hungarian-Jewish Studies*, New York 1966., str. 61–136.
- Feldman,** Andrea, »Židovi u Kraljevini Jugoslaviji«, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2000., br. 2, str. 447–464.
- Filipec,** Krešimir, »Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici«, *Opuscula Archaeologica, Radovi arheološkog zavoda*, 2000., sv. 23–24, str. 353–354.
- Frejdenberg,** Maren, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb 2000.
- Gavrilović,** Slavko, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovini XIX. veka*, knj. 14., SANU, Beograd 1989.
- Gelo,** Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj, od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987.
- Glavaš,** Suzana, »Memorijal jednog rasnog keramičara«, *Ha-kol*, 2011., br. 121, str. 36–38.
- Goldstein,** Ivo, »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Zagreb 1994., str. 293–303.
- Goldstein,** Ivo, **Goldstein,** Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
- Gross,** Mirjana, **Szabo,** Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu – društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992.
- Gross,** Mirjana, »Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903«, *Historijski zbornik*, VII/1954., str. 33–84.
- Gross,** Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske – Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*, Globus, Zagreb 1985, str. 27–28.
- Horvat,** Rudolf, »Židovi u Varaždinu god. 1689«, *Hrvatska prosvjeta*, 1914., br. 1, str. 22–23.
- Hrabar,** Bogumil, »Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu«, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod 1979.
- Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Zagreb 1981.
- Jagić,** Suzana, »Društveni-gospodarski razvoj Ivanca od 1918. do 1941. godine«, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 2011., sv. 22, str. 13–65.
- Jagić,** Suzana, »Hrvatsko zagorje – prostor i historijsko-geografska obilježja«, *Kaj*, 2015., br. 5–6, str. 81–94.
- Janković,** Dragoslav, **Krizman,** Bogdan, *Grada o stvaranju Jugoslavenske države, (1.1.–20.12. 1918.)*, Beograd 1964.
- Kantoci,** Marija, »Prilog povijesti Židova u Hrvatskom zagorju tijekom Drugog svjetskog rata«, *Hrvatsko zagorje*, 2008., br. 3–4, str. 157–164.

- Karaman, Igor**, »Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonija, Srijema i Bačke u doba Josipa II-1787«, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 29, Novi Sad 1961., str. 88–92.
- Karaman, Igor**, »Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta«, *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, sv. 13, 1986., str. 87–114.
- Karaman, Igor**, »Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868.–1873.)«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, sv. 6, 1974., str. 87–128.
- Klemenčić, Mladen**, »Promjene upravno-teritorijalnog ustroja Hrvatske 1918–1992.«, u: F. Mirošević (ur.), *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., str. 123–135.
- Klemm, Miroslav**, »Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojno-povijesnom muzeju«, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, sv. 1, 1986., str. 193–202.
- Kolar Dimitrijević, Mira**, »Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927–1929., godine«, u: F. Mirošević (ur.), *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., str. 113–122.
- Kolar-Dimitrijević, Mira**, »Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939–1941«, *Povijesni prilozi*, 1990., br. 1, str. 167–194.
- Kolar-Dimitrijević, Mira**, »Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine«, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., str. 127–141.
- Kolesarić, Josip**, »Krapinske Toplice i njihova topla vrela«, *Hrvatsko zagorje*, 2000., br. 2.
- Kósa, László**, *A cultural History of Hungary, In the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Budapest 2000.
- Kosier, Ljubomir**, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije – Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd–Zagreb 1936.
- Kraš, Marijan**, *Ivanec, prilozi povijesti Ivanca do 1940.*, Varaždin 1996.
- Lacković, Darko**, »Marija Bistrica i njezini stanovnici u Prvom svjetskom ratu«, *Hrvatsko zagorje*, 2014., br. 1–2, str. 15–32.
- Lacković, Darko**, »Nemiri na „pijacu“ u Mariji Bistrici 1883. godine«, *Hrvatsko zagorje*, 2009., br. 1–2, str. 186–200.
- Lončar, Lorika**, »Obitelj Feller u znanosti, kulturi i umjetnosti«, *Hrvatsko zagorje*, 2007., br. 3–4, str. 75–85.
- Lončarić, Magdalena**, »Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu«, u: M. Šicel, S. Kaštela (ur.), *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209–2009.*, Varaždin 2009., str. 191–208.
- Lončarić, Magdalena, Lončarić, Vid**, »Židovi u Varaždinu«, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., str. 358–377.
- Lončarić, Magdalena**, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Varaždin 2003.
- Lorković, Mladen**, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939. (pretisak 1996)
- Lovaš, Eldine**, Reformirano stanovništvo sela Zmajevac u prvoj polovici 19. stoljeća (1827–1850.), *Scrinia Slavonica*, sv. 16, 2016., str. 165–198.
- Nagy, Ludovico**, *Notitiae politico-geographico-statisticae pertium regno Hungariae adnexarum Slavoniae et Croatiae litoralis item Hungarico-Maritimi commercialis et Confinium Militarium Hungaricorum*, tomus secundus, Budae 1829.
- Ortner, Stjepan**, *Povijest gradine i trgovišta Krapina*, Zagreb 1899.
- Pavličević, Dragutin**, »Seljački nemiri u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća«, u: A. Mohorovičić (ur.), *Varaždinski zbornik*, Varaždin 1983., str. 257–258.
- Pavličević, Dragutin**, »Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.«, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., str. 71–98.
- Pavličević, Dragutin**, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980.
- Pelko, Danica**, »Prilog povijesti Židova u Donjoj Stubici«, *Hrvatsko zagorje*, 2011., br. 1–4, str. 297–310.
- Perčić, Ljerka**, »Popis gradana Varaždina iz 1520. godine«, *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin*, sv. 1, 1986., str. 267–276.

- Petrić**, Hrvoje, »Vom Handel im alten Koprivnica (17–19. Jh)«, *Podravina*, 2002., br. 2, str. 45–63, 99–114.
- Petrić**, Hrvoje, *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba* (zbornik radova), Zagreb 2004.
- Petrić**, Hrvoje, *Koprivnica u 17. stoljeću*, Samobor 2005.
- Piasek**, Gustav, »Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu«, *Novi Omanut*, 1995., br. 11, str. 8.
- Potrebica**, Filip, »Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća«, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., str. 49–70.
- Saftić**, Vlado, »Industrijalac Milan Prpić i ZIVT«, *Hrvatsko zagorje*, 2005., br. 1, str. 84–106.
- Schreiner**, Paul, »Peta generacija«, u: J. Domaš (prir.), *Glasovi, sjećanja, život: prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, Zagreb 2015., str. 151–157.
- Schreiner**, Paul, *Spaseni iz Zagreba: sjećanja troje preživjelih rodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014.
- Schwarz**, Gavro, »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću«, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III, 1901., str. 185–189.
- Schwarz**, Gavro, »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj. Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji«, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV, 1902., str. 189–192.
- Schwarz**, Gavro, »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj. Iz starina zagrebačke općine (1806–1845)«, *Vjesnik zemaljskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva*, V, 1903., str. 89–104.
- Schwarz**, Gavro, »Židovi u Krajini«, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV, 1902., str. 128–129.
- Schwarz**, Gavro, *Povijest zagrebačke židovske općine, od osnutka do 50-ih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1939.
- Serdar**, Vladimir, »Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.«, *Statistička revija*, 1951., br. 1.
- Slukan-Altić**, Mirela, »Legrad – grad na sutoku rijeka i razmeđu država«, *Podravski zbornik*, sv. 28., 2002., str. 111–120.
- Stulli**, Bernard, »Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1941. godine«, u: A. Mohorovićić (ur.), *Varaždinski zbornik*, Varaždin 1983., str. 289–294.
- Szabo**, Agneza, »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851–1910.«, *Naše teme*, 1989., br. 7–8, str. 2128–2138.
- Šik**, Lavoslav, »O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji«, *Ževrejski almanah*, 1925–1926., Vršac 1926., str. 89–101.
- Škiljan**, Filip, *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. Opredjeljivanja, borbe, žrtve*, Zagreb 2012.
- Škiljan**, Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941–1945.* (doktorska disertacija), Zagreb 2008.
- Švob**, Melita, »Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)«, u: I. Lajić (ur.), *Migracije u Hrvatskoj – regionalni pristup*, Zagreb 1998., str. 171–207.
- Švob**, Melita, *Židovi u Hrvatskoj*, I, Zagreb 2010.
- Vekarić**, Nenad, **Vranješ-Šoljan**, Božena, »Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 47, 2009., str. 9–62.
- Vranješ-Šoljan**, Božena, »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860–1918.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 31, 1998., str. 41–53.
- Vranješ-Šoljan**, Božena, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb 2009.
- Wertheimer-Baletić**, Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999.
- Židovi fotografi* (katalog izložbe), Zagreb 2004.

JEWIS IN HRVATSKO ZAGORJE

Ljiljana Dobrovšak

The Institute of Social Sciences Ivo Pilar

ABSTRACT: The paper deals with Jewish families that lived in the counties of Hrvatsko Zagorje: Stubica, Ivanec, Klanjec, Pregrada and Zlatar. Based on archival material, periodicals and published papers, first families that settled in the counties of Zagorje are mentioned, and their lives are documented until the Holocaust and their disappearance.

Keywords: *Jews; Hrvatsko Zagorje; Stubica; Ivanec; Krapina; Pregrada; Zlatar; Holocaust*

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje-Nekomercijalno (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Sadržaj smijete umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti i prerađivati ga, uz obvezno navođenje autorstva, te ga koristiti samo u nekomercijalne svrhe.